

МИКОЛА ЧУБАТИЙ

КНЯЖА

РУСЬ-УКРАЇНА

ТА ВИНИКНЕННЯ ТРЬОХ

СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ НАЦІЙ

КНЯЖА РУСЬ-УКРАЇНА ТА ВИНИКНЕННЯ
ТРЬОХ СХІДНЬОСЛОВ'ЯНСЬКИХ НАЦІЙ

UKRAINIAN FREE UNIVERSITY
FOUNDATION, Inc.
P.O. BOX 1028
NEW YORK, N.Y. 10276

MEMOIRS
OF THE SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY
MÉMOIRES
DE LA SOCIÉTÉ SCIENTIFIQUE ŠEVČENKO
MITTEILUNGEN DER ŠEVČENKO GESELLSCHAFT
DER WISSENSCHAFTEN
Vol. CLXXVIII — Band

NICHOLAS D. CHUBATY

**MEDIEVAL RUS'-UKRAINE AND THE EMERGENCE
OF THREE EAST-SLAV NATIONS**

WORKS OF THE PHILOSOPHICO-HISTORICAL SECTION

NEW YORK — PARIS

1964

Published by: The Organization for Defense of Four Freedoms
of Ukraine (ODFFU), Inc.

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА
Том СLXXVIII.

М И К О Л А Ч У Б А Т И Н

**КНЯЖА РУСЬ-УКРАЇНА ТА ВИНИКНЕННЯ
ТРЬОХ СХІДНЬОСЛОВ'ЯНСЬКИХ НАЦІЙ**

ПРАЦІ ФІЛОСОФІЧНО-ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ

diasporiana.org.ua

Н Ю Й О Р К — П А Р И Ж

1 9 6 4

Видання Організації Оборони Чотирьох Свобід України
(ООЧСУ)

Мовна редакція В. Давиденка

Обкладинка Я. Гніздовського

Copyright ODFFU, Inc., 1964.

Printed by "LUNA" Printing Co., St. Marks Pl., New York, N.Y.

Присвячую моїм дітям —
Андрієві та Дарії.

СПИСОК ІСТОРИЧНО-ГЕОГРАФІЧНИХ МАП

1. Природні смуги Східньої Європи як основа окремого розвою трьох східньослов'янських народів — до розд. II.
2. Знахідки римських монет у південно-східній Європі (I-V стол. по Хр.). (За Я. Пастернаком) — до розд. IV.
3. Знахідки Черняхівської культури (властивої антам) у південно-східній Європі. (За Я. Пастернаком) — до розд. IV.
4. Перші історичні державні організми українців-русинів I-ої пол. IX стол. — до розд. V.
5. Київсько-Руська імперія з кінця X стол. — до розд. VII.
6. Території народів (сформованих або в стані формації) розкладеної Київсько-Руської імперії під кінець XII стол. — до розд. IX і наступних.

ПЕРЕДНЕ СЛОВО

Поштовхом до опрацювання цієї монографії став виступ автора з доповіддю: „Київська Русь і початок трьох східнослов'янських націй” на Міжнародній Комісії для Славістичних Студій під час XI Міжнародного Конгресу Історичних Наук в Стокгольмі (1960). Над доповіддю розгорнулася там жива дискусія з участю відомих советських учених, дослідників Київської Русі, академіків Б. А. Рібакова та М. Н. Тихомірова з Академії Наук ССРСР. Доповідач мав можливість безпосередньо сконфронтувати їх погляди, себто теперішні погляди офіційної советської історичної науки в цій справі, з поглядами українських істориків, прихильників схеми Грушевського. Тоді автор цієї праці переконався у великій науковій актуальності тієї теми і рішив розробити її основніше та сконкретизувати принаймні схематично поодинокі фази у виниканні народів українського, російського та білоруського на відповідних малах, долучених до цієї праці. Автор свідомий, що ця вдячна тема очікує ще на автора фундаментальнішої та ширшої студії.

Ця потреба стає тим покусішою, що студії над добою Київсько-Руської імперії тепер у межах ССРСР є монополією советських російських істориків Академії Наук ССРСР. Хто кине оком на видання київської Академії Наук чи на сторінки „Українського Історичного Журналу”, що виходить у Києві, той мусить прийти до переконання, що українським історикам не вільно вибирати тематики для своїх студій з доби княжої Русі-України.

З істориків інших слов'янських народів чи не один лише польський історик Генрих Пашкевіч написав дві більші праці з доби Київської Русі: “The Origin of Russia”, New York 1954, і “The Making of the Russian Nation”, London, 1963.

Змонополізування дослідів над середньовічною Київською Руссю майже виключно в руках советських російських істориків має лихий вплив на історичну науку про східноєвропейське середньовіччя в західних країнах Європи та Америки. Поверховне знання російської мови і повне незнання церковнослов'янської, мови джерел східноєвропейського середньовіччя, спричинило

те, що, не зважаючи на існування в ЗДА численних так званих Російських Інститутів, історія середньовіччя Східної Європи це майже "terra incognita". Ствердив це недавно американський історик Томас Ріха (Thomas Riha) у вступі до своєї праці "Readings in Russian Civilization, Vol. I. Chicago, 1964. Тому на Заході для одних непомильними є праці сучасних російських істориків, для інших — праці істориків з царських часів.

Українська історична наука очікує свого історика-середньовічника молодшої генерації.

На вступі я зобов'язаний скласти борг вдячності Олександрові Оглоблинові, колишньому професорові історії України в Київському Державному Університеті, за ласкаве прочитання рукопису цієї праці та вартісні до неї завваги. Щира подяка належиться також редакторові Вячеславу Давиденкові, який піднявся безкорисливого труду прочитати цю працю і узгіднити мовні та правописні справи, дискусійні в нашій літературній праці поза батьківщиною. Щира подяка належиться проф. Володимирові Кубійовичеві, Аркадієві Жуковському, інж. Степанові Гаврилюкові і Григорієві Колодієві, які допомогли мені у зладженні історично-географічних мап до цієї праці, як також проф. Ярославів Пастернакові, авторові твору „Археологія України”, за його ласкавий дозвіл використати в цій праці дві мапи з його книжки.

Окрема вдяка належиться від українського громадянства та особисто від автора Головнім Управі Організації Оборони Чотирьох Свобід України за повне сфінансування українського видання цього тому Записок НТШ для Європейського Відділу Наукового Товариства ім. Шевченка в Сарселі (Франція), статутного опікуна Філософічно-Історичної Секції Товариства.

Автор

З М І С Т

	Ст.
Переднє слово	7
Вступ	11
I. Назви Русь і Росія	18
II. Київська Русь-Україна і східноєвропейський простір ...	23
III. Праісторія Київської Русі-України	27
IV. Анти — перші історичні предки українського народу ...	32
V. Початки Києва і держави Київської Русі	39
VI. Варяги і створення Київсько-Руської імперії	45
VII. Київська Русь-Україна та її колонії	54
VIII. Русь та Руська земля — формація українського народу	60
IX. Київсько-Руська імперія та її розклад	69
X. Культурна русинізація Київсько-Руської імперії	77
XI. Формація білоруського народу	88
XII. Формація московського (російського) народу	93
XIII. Культура Київської Русі і справа східної слов'янщини	105
XIV. Історичний шлях української нації по упадку Київської імперії	113
XV. Справа „єдиного праруського народу”	125
XVI. Кінцеві тези	132
XVII. Medieval Rus'-Ukraine and the Emergence of the Three East-Slav Nations (Final Conclusions)	141
XVIII. Джерела і література	151
XIX. Показчик імен і речей	155

В С Т У П

Питання відношення княжої Руси-України, радше Київсько-Руської держави, до виникнення та сформування трьох східнослов'янських народів, а згодом націй: української, російської та білоруської — це найважливіше і тому спірне питання для істориків Східної Європи впродовж останніх двох сотень літ. Це історичне питання має величезну літературу і напевно матиме її ще й у наступних десятиліттях тому, що воно пов'язане з великими політичними наслідками, від яких важко ізолюватися навіть найбільш об'єктивному дослідникові. Порушує це питання, з одного боку, справу національної самостійності народів українського та білоруського, а з другого — справу перебудови, існування чи розкладу колишньої російської, а тепер совєтської імперії. А раз це питання має такі далекосяглі практичні наслідки політичного характеру, не диво, що ця суто наукова історична проблема була впродовж довгих літ живим доказом на те, як історична правда може бути жертвою політичного натиску збоку заінтересованого режиму.

В межах царської імперії розглядати це питання об'єктивно було доволі трудно, але все ще можливо; в межах теперішньої совєтської імперії об'єктивне дослідження цього питання цілковито виключене, бо на остаточне вирішення справи має вплив не історичний науковий світ в ССРСР, але ЦК комуністичної партії, отже чинник суто політичний.

Російська імперія з передреволюційних часів, як і совєтська імперія, тільки прикрита назвою „Союзу Совєтських Соціалістичних Республік”, на ділі є твором російського народу, керованим росіянами, що творять ледве половину населення імперії. А це замало, щоб демократичною системою влади таку імперію можна було вдержати без співпраці з іншою половиною населення, не-російськими народами, незаінтересованими в самому існуванні імперії. Росіяни з двома іншими східнослов'янськими націями, українцями та білорусинами, творять коло 80% населення імперії, себто таку більшість, що при їх співпраці існування імперії могло б бути забезпечене на довший час в умовах демократичної системи і навіть під диктатурою. Тому вже від ча-

сів Петра I російська влада вживала всіх заходів, щоб створити з народів російського¹⁾, українського та білоруського один на- рід, принаймні одну політичну націю, засимільовану росій- ською культурою до такої міри, щоб вона була заінтересована в утримуванні імперії. Одначе самої політично- державної аси- міляції не вистачає для тривкості існування імперії, бо в часах кризи приходять такі моменти, коли в духово та культурно, себ- то етнічно, незасимільованих етнічних групах прокидається на- ціональна амбіція з несподіваною силою. Сама Велика Росій- ська революція була для цього найкращим прикладом: серед поодиноких народів, а навіть серед етнічних груп імперії в році 1917 пробудилися амбіції державної самостійности незвичайно скоро і з великою динамікою.

Це є причиною того, що всі будівничі російської, а тепер со- ветської, імперії виразно прямували й прямують до культурно- етнічної асиміляції не-росіян, себто до їх русифікації та націо- нального знищення. До офіційно проголошеної в Росії, а тепер в ССРСР засади — „дружба рівних і вільних народів” — сама влада ніколи не мала довір'я. Цар Петро I, здушивши оста- точно самостійницьку революцію українського народу на чолі з гетьманом Мазепою і влучивши Україну, перед тим державу українського народу під протекторатом царя, в склад Москов- ського царства, переназвав його на Російську імперію (1713 ро- ку), щоб цим актом ствердити, що український нарід, об'єдна- ний з московським, тепер російським народом, творить єдину націю.

Дещо пізніше заініційована російська історична наука про- голосила доктрину, що російський і український народи — це один споконвічний нарід. Те саме вчинено супроти білоруського народу, коли по упадку Польщі білоруські землі опинилися в межах Російської імперії. За вченням більшости тодішніх офі- ціяльних російських мовознавців та етнографів, українська і бі- лоруська мови це діалекти російської мови, а етнічні окреміш- ності цих двох народів це тільки провінціальні окремішності єдиного російського народу.

Широко розбудована в ХІХ столітті історична наука в Ро- сії, тільки з малими виїмками, приймала теорію єдиного історич- ного потоку „єдиного русского народу”, як себе росіяни стали

---

1) Назви „москаль” і „московський” будемо деколи уживати в за- стосуванні до людей середньовічного Московського великого князівства чи царства.

називати від часів царя Петра I. За їх вченням центр тієї єдиної нації, власника імперії, пересувався; в першому періоді був він у Києві, потім пересунувся до Москви, згодом до Петербургу, щоб під комуністичною владою знов повернутися до Москви. Це була повна негація існування окремої національної особовості народів українського та білоруського всупереч історичній дійсності.

Все ж таки не можна було закрити факту, що поміж ново-зорованою Суздальсько-Московською державою XIII-XVII століть і поміж Київською Руссю з-перед XIII стол. та поміж життям народів українського і білоруського після XIII століття було небагато спільного. Далі є фактом, що майже вся культура доби Київської Русі таки була створена на Україні, отже українцями. Тоді російський славіст М. Погодін та його історична школа створили теорію, що населення Київської Русі це були росіяни, які переселилися в потатарській добі на північ, а нинішні українці це західноукраїнські переселенці, що заселили Україну з Галичини пізніше²⁾. Теорія Погодіна, не мавши під собою історичних фактів, бо такої масової міграції з півдня на північ не було, — не втрималася, і тому народився цілий ряд нових теорій історичних, мовознавчих та етнографічних про спільність історії, мови та етнографії росіян, українців та білорусинів.

Таке становище займала переважна більшість російських учених, хоч не бракувало сміливих противних голосів. Все ж таки вже в половині XIX століття Микола Костомарів міг писати про „дві руські народності”, а на початку XX стол. український історик Михайло Грушевський 1904 року проголосив і надрукував свою працю „Звичайна схема руської історії та справа національного укладу історії східнього слов'янства”, які зайняли противне становище³⁾.

Михайло Грушевський у своїй схемі заперечив саму основу тез російських істориків про єдність східньої слов'янщини. Він прийняв за основу історії східньослов'янських народів факт існування трьох східньослов'янських народів, російського, українського та білоруського, з яких кожен має свою власну історію, що пливе від самих початків історичних часів. В 1905 році

---

2) Исследования, замечания и лекции М. Погодина, т. II, Москва, 1946.

3) Статьи по славяноведению В. И. Ламанского, Петербург, 1904, стор. 298 і наст.

навіть Імператорська Російська Академія Наук проголосила, що українська мова — самостійна мова, а не діалект російської мови.

У передреволюційні часи російська наука втішалася ще такою свободою, що історична схема М. Грушевського не тільки що могла бути опублікована у виданнях Імператорської Академії Наук, але навіть знайшлися російські історики, які, визнавши її правильною, застосували її практично в своїх студіях над історією Східної Європи. Застосовували її майже без винятку всі українські та білоруські історики, але також деякі російські історики, Пресняков, Пархоменко, Любавський; частинно й провідний в СРСР комуністичний історик упродовж 15 років, Михайло Покровський⁴).

Інша ситуація витворилася для історичних дослідів в СРСР по закріпленні комуністичної влади. І нині, очевидно, знайшлися б між росіянами історики типу Преснякова, однак історична наука під владою советів не має вже й частини тієї свободи, яку мала до революції. Ключові проблеми історії Східної Європи, як, наприклад, історію Київської Русі, вирішують тепер не вчені історики і навіть не Історичні Інститути при Академіях Наук, а — Центральний Комітет Комуністичної партії СРСР, рішення якого „непомилні та абсолютно правдиві”. Советський історик може вести відносно свobodно свої аналітичні студії, але кінець-кінцем мусить прийти до історичної синтези, наперед вирішеної Центральним Комітетом партії. Тому історична схема М. Грушевського, без перешкод проголошена за царя Миколи II, за влади Сталіна та Хрущова опинилася на списку кримінальних злочинів, як „буржуазно-націоналістична”, а і всяка вільна студія історії України унеможливлена партійною цензурою.

Проблема Київської Русі та її відношення до сформування трьох східнослов'янських народів, здебільша вирішена між українськими істориками, була впливом наукових дослідів істориків, мовознавців, археологів та етнографів упродовж останніх 150 років, починаючи від „Історії Русів” з кінця XVIII стол. через працю Миколи Костомарова „Дві руські народності” та українських істориків другої половини XIX і початків XX стол. з центральним історичним авторитетом Михайлом Грушевським та його школою включно. Безперечно, рішальний вплив на стабілізацію синтези українських істориків в справі сформування трьох східнослов'янських народів мала історична схема Гру-

---

4) Русская история с древнейших времен. Москва 1920. Т. I.

шевського, викладена в його 10-томовій „Історії України-Руси”. М. Грушевський, як професор історії Східної Європи в державному львівському університеті, як керівник Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, а після революції як керівник Історичного Відділу Всеукраїнської Академії Наук в Києві, створив цілу школу новочасних істориків України. Його учні розбудували поодинокі історичні ділянки, застосовуючи схему історії Східної Європи свого вчителя.

Справа виникнення та сформування трьох східнослов'янських народів стала науковою проблемою високо практичного значення зокрема по 1917 році, після створення самостійних держав українського та білоруського народів. Докладніше установлення обставин і часу їх виникнення натрапляло на труднощі з браку фундаментальних студій над Київською Руссю. Проте, вже по першій світовій війні та по створенні СРСР серед самих українських істориків поза СРСР, які твердо стояли на становищі, що період Київської Русі — найстарший період історії України і що український народ був головним творцем культури Київської Русі, появилися різні погляди на час та обставини появи окремої самосвідомості у трьох східнослов'янських народів. Доказом цього була дискусія, що розгорнулася була 1930 року поміж істориками та мовознавцями, згуртованими в Українському Історично-Філологічному Товаристві в Празі під проводом академіка Степана Смаль-Стоцького, та західноукраїнськими істориками, згуртованими в Науковому Товаристві ім. Шевченка у Львові, зокрема Мироном Кордубою, В. Заїкіним, К. Чеховичем та автором цієї праці в роках 1930-1931 на сторінках „Літературно-Наукового Вістника” та львівського щоденника „Діло”⁵⁾. Свій погляд на появу в українському народі свідомості, як окремої нації, дещо скорше виклав Степан Томахівський у своїм нарисі історії України⁶⁾.

5) Мирон Кордуба, Найважніший момент в історії України. Літ.-Наук. Вістник, Львів 1930/6. — Откуда есть пошла Руская Земля. Збірник Історично-філологічного Товариства в Празі. Прага 1931 (Дискусія членів ІФТ-ва). — М. Кордуба, Початки української нації, Діло, Львів 1930/286 і 1931/11. — Микола Чубатий, До питання про початки української нації, Діло 1931/15-19. — В. Заїкин, Русь, Україна і Великоросія. Дзвони, Львів 1931/1. Константин Чехович, До дискусії про початки української нації, Діло, 1931/5 і 33. — М. Кордуба, Ще про найважніший момент в історії України, Діло, 1931/36-37. — М. Чубатий, Ще дещо про початки українського народу, Діло, 1931/47.

6) Стефан Томахівський, Історія України В. І, Львів, 1927. Автор зв'язує постання окремішнього українського народу з Галицько-Волинською державою.

Великою допомогою у розв'язці цього питання стають археологічні досліді, проведені протягом наступних двадцяти років в ССРСР, на території Київської Русі, та націоналістичні дослідження істоти етнічної маси, народу та нації в Західній Європі. На основі нині існуючого наукового апарату можна з далеко більшою певністю розв'язати проблему Київської Русі і виникнення та сформування народів українського, російського та білоруського. У світлі існуючого наукового апарату можна з певністю ствердити, що погляди львівської групи українських істориків, М. Кордуби, Томашівського та автора цієї праці, які пересували початок самоусвідомлення українського народу на часи по заломанні Київської імперії, себто на XII стол. й пізніше, були помилковими. Правильними виявилися погляди істориків та мовознавців у Празі під проводом академіка Степана Смалья-Стоцького, що ту подію відносили до часів далеко раніших.

У світлі сучасної історичної науки, в добу Київської Русі перед наїздом татар, термін Русь мав етнічне розуміння території та народу нинішньої України; північні землі — це анекси, свого роду колонії Русі. Тому, що Русь була домінантною частиною і творцем Київської держави-імперії, від половини XI стол. юридичне поняття „Руська земля” поширюється поступово на цілу державу. Поняття „земля” в добу правної системи „Руської Правди” ідентичне з терміном „державна”. Отже, в тих часах Русь було поняттям етнічним нинішньої України, а Руська земля — поняттям політичним, держави, створеної Руссю, значить Київської імперії. Інша справа, що в потатарському періоді в московському князівстві повільно зроджувались політичні амбіції опанування земель Русі, і назва Русь уживалася там московською династією Рюриковичів та московським письменством в іншому значенні, аж до прийняття царем Петром грецької назви Русі „Росія” для імперії, створеної та опанованої з московського центру, а назви „русский” — для членів московського народу.

Всякі зусилля російської науки впродовж двох століть заперечити національну, чи народню, окремішність та особовість українського і білоруського народів перекреслила Російська революція 1917 року. Український, офіційно неіснуючий нарід проявив велику динаміку власної національної особовости через створення своєї самостійної республіки 22 січня 1918 року та об'єднання з нею 22 січня 1919 року Західньо-Української

Республіки, що постала по розпаді австро-угорської монархії. Так само 25 березня 1918 року білоруський нарід проголосив свою самостійну Білоруську республіку. Існування трьох самостійних східноєвропейських націй: української, російської та білоруської стало фактом, офіційно ніким вже не квестіонованим. Немає сумніву, що історичні студії були сильним поштовхом у правильному формулюванні національних ідеологій українців та білорусинів.

З цим фактом позірно погодився встановлений Октябрською революцією в Петрограді 1917 р. комуністичний уряд Росії, і тому проголосив окрему Російську республіку тільки на етнічних територіях російського народу, влючючи до тієї республіки також Сибір. Україну та Білорусь советська влада визнала як самостійні держави.

Утворення Союзу Советських Соціалістичних Республік зі столицею в Москві, під командою сильно зцентралізованої Всесоюзної Комуністичної Партії, було в дійсності відбудовою Російської імперії. Центральний Комітет Всесоюзної Комуністичної Партії заступив давню централістичну колоніяльну владу автократичного царату, а офіційна комуністична тотальна ідеологія заступила давню ідеологію „єдиного русского православного народу”, лідера всіх слов'янських народів. На місці „єдиного русского народу” тепер появився „єдиний советський народ”.

Історичну науку, яка обов'язково мусить бути в ССРСР партійною, поставлено цілковито на послуги партії, і тому будь-які свобідні історичні дослідження початків та сформування трьох східнослов'янських народів під советською владою неможливі.

І. НАЗВИ РУСЬ І РОСІЯ

Важливу роль у творенні імперіяльної ідеології та в імперіяльній практиці почали відігравати назви „Русь” і „Росія”. Уже в часі Московського великого князівства стару назву України „Русь” присвоювано в московській державі для узагальнення імперіяльних плянів опанування Києва та українських і білоруських земель. По інкорпорації частини України до Московського царства, після невдалої протимосковської революції провідника самостійної України, гетьмана Івана Мазепи, цар Петро прийняв для своєї побільшеної імперії грецьку назву Руси — Росія, з ціллю ширити серед українців та закордоном неясність щодо національної особовости москвинів, тепер називаних росіянами.

Присвоєння московським царством, знаним тоді на атласах Європи під назвою Московія, чужої назви Русь викликало здивування і навіть бойкот нової назви Росія, тобто грецької назви Руси. Всі тоді в Європі розуміли, що Русь і руський — це назви, ідентичні з назвами Україна та український. Тільки церковні, зокрема ватиканські, акти старою назвою Русь та руський покривали спільно нарід український і білоруський.

Щоб виробити право громадянства новій назві „Росія” в Західній Європі, цар Петро I дав своїм послам наказ працювати пильно серед журналістів, не спляючись при цьому й перед підкупством, щоб нова назва увійшла в практичний вжиток⁷⁾.

В слов'янському світі назву Росія приймали з ще більшою неохотою, бо назву Русь протягом соток років прив'язували слов'яни до нинішньої України. Поляки й донині називають своїх східних сусідів „русіні”, а їх край „Русь”. Зрештою і в самій Україні стара назва Русь не є зовсім мертвою, — її вживають

---

7) Цар Петро I через Меншикова видав у р. 1713 для московських послів закордоном наказ такого змісту: „Во всех курантах (періодиках) печатают государство наше Московским, а не Российским; а того ради извольте у себя сие претеречь, чтоб печатали Российским, в чем и прочим дворам писано”. Наказ Василеві Долгорукому, посліві в Копенгагені. Соловйов, История России, т. 17, стор. 409.

у консервативних околицях Західньої та Карпатської України, доказом чого є факт, що Версальський трактат, прилучуючи Карпатську Україну, як автономну одиницю до Чехо-Словаччини, назвав офіційно ту частину України „Ruthenie” у французькій мові, що рівнозначне з чеським „Русінско”, а українським „Русь”.

Після того, як Петро I влучив до російської імперії Україну, яка від 1654 року перебувала, як окрема держава, під протекторатом московського царя, російський уряд робив усе, щоб перед світом створити враження, що давнє Московське царство, Україна та Білорусь — це тільки частини однієї нації. Тому Україну офіційно російський уряд став називати Малоросією, Білорусь — Білорусією, а Московщину — Великоросією. В додатку прийняття назви Росія для цілої імперії крило вже в собі претенсії московського царства на більшість земель України, що були все ще в межах Польсько-Литовської держави. Це й осягнув петербурзький уряд за цариці Катерини II в розборах Польщі 1772, 1793 і 1795 років.

Така акція збоку Петербургу була конечна, бо ще в р. 1705 у книзі, виданій в Амстердамі п. з. „Symbola et emblemata”, титуловано царя Петра I офіційно: *Imperator Moscoviae... et totius magnae, parvae et albae Rossiae*”, тобто імператором московським, а окремо — володарем частин Руси.

Прийняття Московським царством назви Росія, грецької назви Руси-України, насильно влученої в склад чужої імперії, викликало, як сказано, здивування, бо Київська Русь-Україна з її старою державною та культурною традицією, з її визвольною боротьбою за самостійність була тоді, в Західній Європі, зокрема у Франції, більше знаною, ніж нині в Америці та в тій же таки Західній Європі. Тому царський уряд вживав усіх заходів, щоб цю незвичну для Московії назву західній світ за своїв. Та коли в слов'янських країнах це не вдавалося, бо найближчі сусіди Російської імперії добре знали значення слів „Руси” та Московії”, в західніх не-слов'янських країнах назва „Росія” в перекладах на чужі мови — *Russia, Russie, Russland* — зацепилась. Таким чином царський уряд осягнув свою ціль, впоївши в західніх країнах переконання, що Київська Русь це Московія, яка поширилась на всю Східню Європу, це ідентичні поняття. Західній світ вважав російську імперію, конгломерат щонайменше кількох народів, за однородну під етнічним та національним оглядом державу аж до революції 1917 року, а ігно-

ранти історії Східної Європи на Заході думають так і по нинішній день.

По революції російський комуністичний уряд не відважився назвою Росія провокувати українського та білоруського народів, що пробудились до самостійного національного життя, і тому цю назву приклав тільки до республіки самого московського або російського народу, а скомунізовані держави українського та білоруського народів, влучені в склад Советського Союзу, залишив як „союзні республіки” — УССР та БССР — і навіть впровадив їх до Об'єднаних Націй, як окремі держави. Втім, советська влада мала наперед визначену ціль — послаблювати в такий спосіб Україну та Білорусь в їх дальшій боротьбі за повне національне самоозначення. Натомість об'єднавчу роллю призначили большевики новій, штучно видуманій, назві „советський народ”, стараючись під цією назвою продовжувати царську політику об'єднування всіх народів імперії — уже в ім'я комунізму — в єдину націю з російською мовою та російською культурою. Західній світ з облудними фразами большевиків про самовизначення народів прийняв цю назву легше, ніж це було з назвою Росія за царя Петра I.

Большевицький уряд, популяризуючи назву „Советський Союз” — СССР, „советський народ” і „советська нація”, очевидно, дуже вдоволений, коли в західному світі ігноранти справ Східної Європи уживають далі назву Росія, ідентифікуючи її з усім Советським Союзом, а мешканців його — з росіянами. Советські вчені, перекладаючи на західні мови свої історичні твори, що відносяться до періоду Київської Русі, частіше вживають на означення назви Русь таких назв, як Russia, Russie, Russland. Все ж таки слід ствердити, що деякі советські історики, з більше розвиненим почуттям наукової правди, слов'янську назву Русь перекладають в західніх мовах уже єдиноправильною назвою Rus для самої наукової стислості. Першим советським істориком, що в англійських та німецьких перекладах впровадив оригінальну назву „Русь”, був Б. Греков. Його твори „Київська Русь” та „Культура Київської Русі” в цих перекладах мають назви „Kiev Rus” (Москва, 1959), „Culture of Kiev Rus” (Москва, 1947).

Тому, що наша праця відноситься до середньовіччя, слід ще згадати, як назву Русь перекладали на тогочасні світові мови, грецьку та латинську. Грецькі, себто візантійські, джерела вже від VIII стол. прийняли відносно мешканців ниніш-

ньої України, а також відносно варягів, що появлялися в околицях Чорного моря, назву Рос. Русь стали називати назвою „Росія”, прикладаючи її виразно тільки до нинішньої України, як це недвозначно робив у своїм творі візантійський автор X стол. імператор Константин Порфірородний, про що буде мова нижче.

Натомість ранні латинські джерела X і XI стол. називають Русь різними, часто доволі химерними назвами, як це нерідко бувало в середньовіччі. Країну Русь називають: *Ruscia*, *Rusia*, *Rucia*, *Ruzia*, *Ruzzia*, людей називають *Rhos* (*Annales Bertiniani* 839 а.), *Rusci*, *Rusi*, *Russi*, *Rusii*, *Ruzi*, навіть *Rugi*.

Одначе, вже в другій половині XI стол. появляється нова латинська назва на означення русинів, а саме назва *Rutheni*, *Prutheni*, і на означення країни — *Ruthenia*, *Pruthenia*. Перший раз цієї назви вжито в літописі *Annales Augustani* 1089 р. при згадці про одруження імператора Генриха IV з Пракседою, дочкою руського короля: „*Imperator Praxedem Ruthenorum regis filiam, sibi in matrimonium sociavit*”. Від того часу на означення Руси та русинів щораз частіше в латинських джерелах вживається назви *Ruthenia*, *Rutheni*, яка витискає старшу назву *Rusia*, *Rusi*. З латинської назви *Rutheni* перейняли ту назву на означення українців німці, французи та англійці — *Ruthenen*, *Ruthenes*, *Ruthenians*. Від XVI стол. назва *Rutheni*, *Ruthenia* вживається вже постійно і виключно в латинських ватиканських джерелах, з тим, що в XVII та XVIII стол. вони часто обіймають тою назвою не тільки українців, але також білорусинів з огляду на спільність церковної київської митрополії Руської Церкви (*Ecclesia Ruthena*). Від XIV, поч. XVIII стол. західні латинські і інші джерела Московщину та москалів називають *Moscovia*, *Moscoviti* і *Mosci*⁸⁾.

В українській народній мові, а також в літературі північний сусід України називається Московщиною, а її населення — москалями. Нині, коли в ССРСР існує окрема республіка московського народу, а одночасно, побіч тої республіки, існують республіки українська та білоруська, давні назви Росія та російський мають уже чисто технічне значення, як другі назви на

---

8) На цю тему написав дві критичні праці славист В. Унбеґавн, тепер професор Кембріджського університету, п. з. *Le nom des Ruthènes Slaves. Annuaire de l'Institut des Philologie Orientales et Slaves*, No 10 (1950). *Idem, L'origine du nom des Ruthènes. L'Academie Ukrainienne Libre des Sciences. Onomastica* 5. Winnipeg 1953.

означення Московщини та московського народу, не зважаючи на їх історичну неправильність. Нині назов Росія та російський, як відповідників до назов Московщина та московський, вживається в такому самому значенні, як назов Франція та французький уживається на означення старого галійського народу з римських та поримських часів. Назви Франція та французький історично так само неоправдані, бо франки — це назва одного з германських, отже німецьких, племен, які теж з галійцями не мали нічого спільного.

Отже, назви московський і російський на ділі вже ідентичні.

II. КИЇВСЬКА РУСЬ-УКРАЇНА І СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ ПРОСТІР

Ніхто з істориків Східної Європи не бере під сумнів факту, що три східнослов'янські нації: українці, росіяни та білорусини є продуктом імперії Київської Русі, тобто могутнього бастиону середньовічної східноєвропейської культури, що перетривав упродовж чотирьох соток років. Проте, існує розбіжність поміж істориками українськими, білоруськими та частиною російських, з одного боку, і більшістю російських істориків, з другого, в питанні: котра з нинішніх трьох східноєвропейських націй була творцем тієї імперії, яка була роля кожної із згаданих трьох націй у будові того середньовічного оборонного щита для цілої Європи; далі — в яким порядку на терені Київської імперії формувалися нинішні три східноєвропейські нації і, нарешті, хто був творцем, тобто продуцентом культури Київської Русі, а хто консументом-споживачем.

Ніхто не заперечить, що і культурним і політичним ядром тієї імперії була Київська Русь, яка почала формуватися як держава над середуцим Дніпром, за три сотні літ перед постановом імперії, в кінці IX століття, конкретно внаслідок наїзду на Київ у 879-882 рр. варягів з півночі, з Новгороду Великого. Князь Олег, як провідник варязьких сил, опановуючи Київську Русь, уже сформовану державу з відносно високою цивілізацією, прилучував до неї культурно відсталі лісові території північно-східної Європи, яку варяги перед тим тільки частинно опанували зі своєї столиці Новгороду Великого під проводом князя Рюрика.

Культурна різниця поміж існуючою вже державою Київської Русі по обох сторонах середуцого Дніпра на території східноєвропейського степу та лісостепу, тобто нинішньої України, і північно-східними теренами була така велика, що для варягів і її провідника князя Олега не було ніякого сумніву, що Київська Русь мусить стати ядром імперії, її провідною частиною, а Київ — столицею нової імперії. Цю історичну конечність Олег ствердив фразою, записаною під адресою Києва в „Повісті временних літ”: „Се буди мати градом руським”.

Київська Русь у другій половині IX століття була вже державою, що охоплювала територію на схід і захід від середнього Дніпра, консолідуючи етнічно споріднені племена антської групи слов'ян. Прилучена північна частина імперії була лише подекуди заселена слов'янськими племенами позаантської групи, а здебільша замешкували її східньофінські племена, що жили на цій території від неолітичних часів.

На соціальний, економічний та культурний стан створеної Олегом імперії мали рішальний вплив географічні умовини, а саме *кліматично-рослинні зони та водно-комунікаційні артерії обох територій*, північної та південної. Східня Європа поділена на кілька кліматично-рослинних зон, що тягнуться в напрямі майже рівнолежниковим із сходу до заходу. До північних берегів Чорного та Озівського морів прилягає смуга степів, менше врожайних ближче моря і більше врожайних на півночі — це обшири відомого східноєвропейського чорнозему. На північ степової смуги тягнеться вузька переходова смуга лісостепу. Степ і лісостеп, що простягається від доріччя Дінця по Карпати, впродовж сотень літ був основною територією українського народу. На придніпрянських частинах обох цих смуг у половині IX століття була вже сформована одноетнічна держава Київської Руси.

На північ від лісостепу тягнеться так само в рівнолежниковим напрямі широка смуга суцільного східноєвропейського лісу, що на сході переходить у сибірську тайгу. На південній межі цю смугу вкривають густі соснові ліси на піскових ґрунтах. Це — північна Волинь та Чернігівщина. Однак, неширока смуга соснових лісів на півночі переходить у густий ліс з мішаними породами дерев та густим лісовим підшиттям. „Характеристична риса цього краєвиду, — пише в своїй „Географії України” проф. В. Кубійович, — велика кількість лісових болот, що їх укривають трава й зілля або мохи: моріжник (hурnum) або торфник (sphagnum). Торфові болота займають великі площі в лісах, висунутих найдалі на північ; вони нагадують в дечому ліси тайги і мають багато рослин”.

Так характеризує східноєвропейську смугу лісу, що межує на півдні з етнічною територією українського народу, проф. В. Кубійович. Отже, це були простори, які протягом століть становили непрохідні бар'єри поміж народами та цивілізаціями.

Зона східноєвропейського степу і лісостепу досконало надавалася для розвитку рільництва та скотарства. Це територія українського народу та його предків. Як доказує археологія, принаймні від кінця третього тисячоліття перед Христом жило тут населення рільників та скотарів. Зокрема північна частина степової смуги по обох сторонах Дніпра, зона чорнозему, один з найбільш урожайних теренів на цілім світі, сприяла розвитку рільництва та скотарства. Тільки одна була тут некорисна обставина для місцевої людности, а саме те, що ці врожайні степи постійно притягали з передньої та центральної Азії племена кочовиків, які шукали доброї трави для своїх стад.

Більше захищеною була смуга лісостепу та терени соснових лісів, що вкривали північну Волинь і північну Чернігівщину. В часи, найгрізніші для населення врожайної степової смуги, тут хоронилося його субстанція, щоб у спокійніші часи масовою колонізацією на південь аж до Чорного моря опанувати знов національну територію.

На північ від степу та лісостепу у Східній Європі, як сказано, простягалась зона лісів. Первісне населення могло жити тут тільки з мисливства та рибальства. Лише з поступом цивілізації вдиралося сюди рільництво на витереблених лісах у формі малих городів. Менша врожайність землі та потреба викорчувувати ліс вимагали більше зусиль, звичайно спільними силами, так само, як і полювання на грубого звіра.

Тоді як на широких степах та теренах лісостепу витворювалася поетична та лагідна вдача населення, життя в понурих лісах, у важкій боротьбі за існування витворювало сувору вдачу життєвих реалістів, здібних до солідарної праці.

Як ліси в давні і ще навіть у середньовічні часи були для окремих країв і народів бар'єрами, так ріки у первісній цивілізації були для них водними комунікаційними лучниками. Напряму головних рік вирішував нерідко історію народів, їх політичний зріст, економічний та культурний розвиток. Ріки Східної Європи, на відміну від кліматично-рослинних зон, простягаються в напрямі північ-південь. Такими водними шляхами для Східної Європи були Дністер, Дніпро та Дон, що вливаються до Чорного моря; Волга, яка своїм східним бігом зближається до меж Азії, а потім, звертаючи на південь, вливається до Каспійського моря; і, нарешті, Німан та Західня Двина, що, зв'язуючи території поміж доріччями Дніпра та Волги, впадають до Балтійського моря.

Дністер, Дніпро та Дон сполучали свої доріччя, смуги степу та лісостепу, з краями найстаріших цивілізацій — Месопотамією, Єгиптом, Фінікією та Грецією. Волга зі своїми широко-розгалуженими в горішнім та середнім бігу допливами лучила свої доріччя з середуцєю Азією та краями арабської культури передньої Азії. Німан та Західня Двина в'язали свої доріччя з краями з-над Балтійського моря. *Згадані три річкові системи мали рішальний вплив на характер, культуру та національні аспірації українців, росіян і білорусинів.* Недарма головні ріки — Дніпро, Волга та Двина — відіграють якусь містичну роллю в історичному житті цих народів.

Тому, що Чорне море лучиться з Середземним морем, над яким лежали краї найстаріших цивілізацій, головний доплив Чорного моря, Дніпро, вже від передісторичних часів був найважливішою комунікаційною магістралею, що зв'язувала північно-східню Європу з південною. У ранніх історичних часах застаємо той водний шлях, розбудований аж до північної Балтики через річку Ловать, озеро Ільмень та ріки Волхов і Неву. В цій північній ріко-озерній системі над Ільменським озером постав Новгород Великий, північна кінцева станція Дніпрового водного шляху на світанку історії, називаного „Путь із варяг в греки”, тобто зі Скандинавії до Візантії.

На сході Європи існував ще другий могутній водний шлях Волгою, що в'язав величезне її доріччя з Близьким Сходом через Каспійське море. У доріччі горішньої Волги витворилось ядро Суздальсько-Московської держави, колиски російського народу. Одначе, в часі створення імперії Київської Русі, тобто в другій половині IX стол., середуций біг Волги був опанований камськими болгарами, долішній біг спершу хозарами, а впродовж X—XIII століть кочовиками. Таким чином цей водний шлях для мешканців доріччя горішньої Волги на довгі часи був замкнений, і вони не могли користати безпосередньо з благодатей високої арабської цивілізації.

Як видно, вже самі кліматично-рослинні смуги та водні шляхи Східньої Європи, тобто географічні обставини, визначали простори консолідації трьох східньослов'янських народів, найскорше українців, а потім росіян та білорусинів.

III. ПРАІСТОРІЯ КИЇВСЬКОЇ РУСИ-УКРАЇНИ

За виїмком славіста Розвадовського, який вважає, що первісні слов'яни жили тільки над Балтиком, усі інші славісти розтягають територію первісного поселення слов'ян далеко на схід, аж по середуще Подніпров'я, включаючи наддніпрянську територію коло Києва в постійну територію слов'ян, тобто їх східне крило. Деякі советські історики твердять, що предки всіх слов'янських племен, відомих авторові „Повісти временних літ”, жили на місцях свого поселення від часів неоліту і навіть палеоліту. Цим вони поширюють первісну територію слов'ян далеко на північ від середущого Придніпров'я. В. Мавродін та інші називають їх протослов'янами⁹⁾. Одначе, це не може відноситися до тих племен „Повісти”, що проживали в північно-східній частині лісової смуги, де від найдавніших часів жили — як твердить більшість советських археологів — фінські племена, пізніше послов'янщені внаслідок слов'янської колонізації.

На думку П. Третьякова, слов'яни сформувалися вже десь коло I—II століть по Христі. Тоді вони заселяли на сході обшир Прикарпаття та Подніпров'я, але не далі на північ, себто поза територію нинішньої України. Він також приймає, що етнічним субстратом слов'ян на сході Європи були трипільці, які, починаючи від кінця 3-го тисячоліття перед Христом, ство-

---

9) В. Мавродін у своїй праці „Формирование русской нации” (Ленінград, 1948, ст. 8-9) пише: „Ми шукаємо й знаходимо далеких, гіпотетичних предків слов'ян, яких іноді називають „протослов'янами” . . . серед палеоевропейців не тільки епохи бронзи та заліза, але також пізнього неоліту, серед трипільців, творців лужицької культури, культури лицевих урн і т. ін., серед народів Геродотової Скитії, хоч усі вони ще не були слов'янами, а були тільки тим етнічним субстратом, з якого сформувалось слов'янство.

Але якщо говоримо про те, коли ці далекі попередники слов'ян сформувались як слов'яни . . . то цей етап слід віднести до II-I стол. перед нашою ерою, до часу поширення культури „полів погребних урн”, до тих часів, коли в Східній і Центральній Європі поширюється слов'янська топоніміка, до венедрів Тацита, Птолемея і Плінія”.

рили на території нинішньої України високу скотарсько-рільничу культуру¹⁰).

Подібного погляду були також старші археологи, зокрема відкривець трипільської культури, український археолог В. Хвойка. На його думку, вже від кінця 3-го тисячоліття перед Христом на терені середнього Подніпров'я панувала певна стабільність людности. Населення відкритої ним трипільської культури — це прямі предки тих слов'ян, що й нині живуть над Дніпром, себто українців¹¹).

Український археолог Я. Пастернак пише: „Для східніх слов'ян, для українців, розвоюю етнічною базою були трипільські племена. Безперервний, органічний розвиток їхньої культури, що з ходом тисячоліть не раз змінювала свій матеріальний вияв, можна добре простежити через культуру чорнолісько-білогрудівську, ранньої залізної доби, хліборобську т. зв. „скитів-орачів” Геродота, розвиненої залізної доби та „полів поховань” римської доби аж до ранньослов'янських княжих часів. У Подніпров'ї до складу цих племен зайшло одно з південнослов'янських племен — гети візантійських істориків, які стали предками літописних тиверців”¹²).

Стабільність населення середнього Подніпров'я від часів трипільської культури по історичні часи археологи не беруть під сумнів, проте існує розбіжність поглядів на справу походження трипільського населення. Вадим Щербаківський вважав, що вони прийшли з Передньої Азії, з Месопотамії; советський археолог Пасек твердить, що вони прийшли із Закавказзя і є вірменського походження¹³). На думку Третьякова, племена степових просторів південно-східньої Європи в 2-му тисячолітті до Христа були носіями старих індо-європейських мов. „Це, — пише він, — предки фракійців, даків, іллірійців, германців, литовців та інших”¹⁴).

Культура трипільців була виразно рільничою. Вони вже плекали пшеницю, просо, ячмінь. Зерно мололи на ручних жорнах, жали серпами, отже господарство було вже доволі поступове. Розводили рогату худобу, свині та коні. Високо по-

---

10) П. Третьяков, Восточно-славянские племена, Москва, 1953, Академія Наук СССР, вступні сторінки.

11) В. Хвойка, Древние обитатели Среднего Поднепровья, Киев, 1913.

12) Ярослав Пастернак, Археологія України, Торонто, 1961, стор. 539.

13) Т. С. Пасек, Периодизация трипольских поселений. Материалы и исследования по археологии СССР, 1949, ч. 10.

14) П. Третьяков, о. с. ст. 29.

ставлений був у трипільців культ Матері — Прародительниці, і тому вважають, що панував у них матриархальний лад¹⁵).

Хліборобська культура залишила глибокі сліди в їхньому духовому та релігійному світогляді, що через десятки століть дійшов до історичних українців в колядках, щедрівках та звичаях, зв'язаних з життям рільника.

Відносно висока культура трипільців знаходила своє джерело в їх зв'язках із народами розвиненої цивілізації з басейну Чорного та Середземного морів. „Металево-мідні, бронзові знаряддя, знайдені в невеликому числі у пізньотрипільських оселях та похованнях, — пише Третьяков, — у значній частині виявилися середземноморського походження”¹⁶).

Через територію середнього Подніпров'я, поселення трипільців, переходили різні народи: Гомерові кімерійці, Геродотові скити, сармати, після них алани та готи. Як переходово пануюча тонка верства, що захоплювала край, вони надавали в певних періодах свою назву території України — Скитія, Сарматія і т. д., однак основне населення залишилось те саме. Наїзники розпливалися в морі тубільців, полишаючи їм деякі свої прикмети, що доповнювали духовість та збагачували досвід основного субстрату майбутнього народу русичів і теперішньої української нації. Перед нашими очима пересувається барвистий фільм життя впродовж сотень років рільничо-скотарського населення середнього Подніпров'я.

Майже всі археологи та передісторики згодні в тому, що трипільці середнього Подніпров'я і їхні наслідники були носіями найвищої цивілізації у Східній Європі чи то в добі трипільської культури, чи в наступній, лужицькій, в якій уже вмлі вживати залізо, чи в добі скитській, сарматській, в добі римській та ранньослов'янській, чи в добі ранньоісторичних антів. Ця вища культура постійно променювала на захід, схід та північ¹⁷).

На культуру населення середнього Подніпров'я, зокрема, помітний вплив мали грецькі колонії на північному узбережжі Чорного моря за час більше як тисячолітнього сусідства. До грецьких колоній напливали молоді люди з українських сте-

---

15) Вадим Модзалевський, Трипільська культура на Україні, Збірник Істор.-Філ. Відділу ч. 40, ВУАН, Київ, 1926.

16) П. Третьяков, о. с. ст. 121-124.

17) М. Ростовцев, Эллинизм и иранство на юге России, Петроград, 1918.

пів, набирали грецької цивілізації і нерідко займали поважні становища. З другого боку, з грецьких колоній на північ, передусім дніпровим шляхом, ширилося знання різного ремесла та мистецької техніки греків¹⁸). Донині залишилися сліди клясичних грецьких впливів, позитивних та негативних, на духовості і вдачі українців.

Коли римляни опанували Балканський півострів, частину чорноморських берегів та Дакію, себто нинішній Семигород, і римські кордони наблизилися до території сучасної України, розпочалася жвава торгівля поміж Римською імперією та українською територією, особливо на захід від Дніпра. Скарби римських монет та численні поодинокі знахідки свідчать про широкі розміри тих торговельних зв'язків. Римляни принесли на українську землю знання виробництва емалі, що стало основою ювелірного промислу, який у половині 1-го тисячоліття процвітав в околицях Києва. Ювелірні вироби з середнього Подніпров'я вивозили на захід та північ, де вони мали збут серед провідників різних племен, як про це свідчить т. зв. Мощенський скарб, знайдений у доріччі Оки¹⁹).

За римських часів, у II-III стол. по Христі, населення середнього Подніпров'я це вже слов'яни. Третьяков вважає, що їх послов'янчили мовно ті західні слов'яни венедекської групи під час переселення народів, які пересувалися із заходу на північний схід, — літописні словіни, кривичі, в'ятичі та радимичі. Оскільки таке припущення правдиве годі сказати супроти факту, що ті слов'яни мали нижчу цивілізацію, як наддніпрянські слов'яни-автохтони.

Під час навали гунів слов'янське населення нинішніх українських земель не тільки помирилося з ними, але й стало опановувати їх своєю культурою: предки українців вступали на службу до гунського війська та до адміністрації. Східно-римський мемуарист Пріск, який у 448 р. за Теодосія II був з посольством цісаря у гунів, записує, що під час гостини гуни подавали їжу, яку називали „страва”, частували напоями, які називали „квасос”, „медос”²⁰).

---

18) A. Kacevalov, Ukraine's participation in the cultural activity of the ancient world. The Ukrainian Quarterly, vol. V, No. 3, 1949.

19) П. Третьяков, о. с. ст. 127.

20) W. Enslin, Maximinus und sein Begleiter, der Historiker Priscos — Byzantinische — Neugriechische Jahrbuecher, V, 1-9, 1926. Також Bury, Later Roman Empire, I, 279-288.

Десь на початку VI стол. українські слов'яни унезалежилися від гунів, мабуть, скорше через асиміляцію їх, ніж шляхом революції. У першій половині VI стол. вони виступають уже під своєю першою історичною назвою антів, прямих попередників київських русичів.

IV. АНТИ — ПЕРШІ ІСТОРИЧНІ ПРЕДКИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

З назвою ант-антос зустрівся вперше А. Погодін у грецькому написі в Пантикапеї з III стол., за босфорського царя Тайрана, а потім у кількох латинських написах на території нинішньої Угорщини²¹). Одначе, докладні відомості про антів маємо лише з VI стол., від двох авторів, гога Йордана, що жив у візантійській державі, та візантійського автора Прокопія Кесарійського²²). За інформаціями цих двох авторів, анти займали територію від Озівського моря та вододілу Дінця й Дніпра — на сході, по обох сторонах Дніпра аж до Карпати і верхів'я Дністра — на заході. Ці інформації підтверджують археологічні знахідки Хвойки, що належать до т. зв. Черняхівської культури.

Йордан пише, що анти на заході межують із склявінами, своїми воєнними союзниками, а склявіни живуть на захід від антів, від міста Новістуну і озера Муризанського, по верхів'я Дністра на сході та по Вислу на півночі. Невідомо, де знаходились це місто Новістуну та озеро Муризанське, мабуть, десь на Словаччині, ближче до римської границі. Виходило б, що склявіни це історичні білі хорвати та закарпатські словаки. Археологічні знахідки з того часу, виявлені на землі склявінів, належать до так званої Пшеворської культури, що властива території південної Польщі, і сягають на схід по верхів'я Дністра та Бугу. Культура склявінів була рільничо-скотарська, як і антів, тільки дещо нижча.

Не згадується у Йордана та у Прокопія північної межі поселення антів, одначе їх суто рільнича культура, доведена археологічними знахідками, виразно говорить, що та межа не могла переходити поза смугу лісостепу, на якій ще могла розвиватися рільнича цивілізація. Таким чином поселення антів

---

21) А. Погодін, Эпиграфические следы славянства. Сборник статей по археологии и этнографии, Петербург, 1902, ст. 163.

22) Jordanus, Gethica, c. 5, Procopius Caesariensis, De Bello Gothico, IV 4, 14.

обмежувалися з півночі нинішньою етнографічною територією українського народу. Інакше кажучи, анти не жили в смузї суцільного лісу Східної Європи, себто не жили на нинішній території ані російського, ані білоруського народів.

Анти — це були перші історичні предки українського, і тільки українського, народу. Анти — це далекі нащадки наддніпрянських трипільців і недалекі предки історичних русинів, нинішніх українців. Такої самої думки російський советський археолог Третьяков, який пише: „Безсумнівним є тільки те, що політичні союзи антив і склявінів, зв'язані із долею Причорномор'я та Балканського півострова, не могли об'єднати у своїх межах усіх слов'янських племен. Північні слов'янські племена, заселяючи верхів'я Дніпра та басейну Висли, лишалися поза межами антського та склявінського союзів”²³). Верхів'я горішнього Дніпра — це основна територія білорусинів і частинно росіян.

У поселеннях антив ми бачимо вже не тільки територію, але також уже й доволі чітко позначені межі українського етнічного масиву: на півночі — з майбутніми росіянами та білорусинами, на заході — з історичними предками поляків у верхів'ях Дністра та в доріччі Бугу; на сході ці межі йшли доріччям Дінця, на півдні — Чорним морем та обома узбіччями середніх Карпат. Етнічні межі антив VI стол. вже такі самі, як межі тих слов'янських племен, що увійшли в склад Київської Русі в етнічному розумінні. На думку Третьякова, в той час, себто в періоді від IV до VII століть, етнічна мапа Східної Європи була вже устabilізована²⁴).

Майже такі самі думки висловлює російський советський археолог Б. Рибаків, один із кращих знавців давнього періоду Київської Русі. „Матеріальні пам'ятки, — пише він, — свідчать, що культура, створена в VI стол. антськими слов'янами, стала за основу для Київської держави, для багатой та строкастой культури Київської Русі... Багато проявів київського життя X-XI століть входять своїм корінням в антську епоху: рільництво, скотарство, рабство, спалювання рабинь на могилі князя, збірки скарбів і т. д. Київські князі X стол. говорили тією самою мовою, що й анти VI стол., вірили в того самого Перуна,

---

23) П. Третьяков, о. с., ст. 157.

24) П. Третьяков о. с. ст. 145.

плавали на тих самих „моноксилах” і тими самими антськими водними шляхами”²⁵).

Тому, що поселення антів не переходили поза лісостепову смугу Східньої Європи, себто поза північну етнічну межу українського народу, всі українські історики та археологи, як також неукраїнські (Нідерле), з поважною частиною російських учених, як Спіцин, Греков та інші, ідентифікують антів з безпосередніми предками Русі, русичами-українцями. Греков виразно стверджує, що територією антської культури є смуга українського чорнозему і переходова смуга лісостепу, себто основна етнічна територія українського народу.

Не була тереном антської культури північна смуга суцільного лісу. Ось що пише про це Б. Греков: „Шосте і сьоме століття — це час виявлення власної, оригінальної східньослов'янської, інакше антської або руської культури. Від того часу східні слов'яни в писаних джерелах зветься антами, а один із сирійських письменників, Захарія, називає їх „рос”. Дуже правдоподібно, що один із правих допливів Дніпра, який має назву Рось, зв'язаний з назвою народу „рось”. На такі здогади наводять і археологічні факти, а саме тут, в околиці чорнозему, в смузі переходу лісу в степи, були сприятливі умовини для скорішого росту культури, як у північній лісовій смузі”²⁶).

Наукові докази повної ідентичности антів з київськими русинами — тільки з русинами і ні з ким більше — такі переконливі, що годі антів-Русь розтягнути й на інші слов'янські племена, бо на це немає ніяких писемних або археологічних даних. Все ж таки деякі російські дослідники Київської Русі конче хочуть бачити ще й інших будівничих цього середньовічного державного та культурного твору.

Ось приклад таких суперечливих висновків. Третьяков погоджується з Грековим, що поселення антів покривалися з територією Київської Русі, очевидно з-перед 882 року, себто перед створенням Київсько-Руської імперії. Він також погоджується з Грековим, що назва дніпрового допливу Рось на Україні у сирійського письменника Захарії поширилася на державу Київської Русі над середущим Дніпром, одначе, рівночасно пише: „Правобережні племена над середущим Дніпром, в дійсності анти, стали активною і діючою силою, що створила Ста-

---

25) В. Рыбаков, *Анты и Киевская Русь*, Вестник Древностей Истории, I-II.

26) В. Д. Греков, *Киевская Русь*, Москва, 1939, ст. 337; 1944, ст. 311.

ру Русь, силою найважливішою, але далеко не єдиною, бо Русь, її економіка, культура, політика, творилась зусиллями всіх східнослов'янських племен, південно-західних, південно-східних і північних²⁷⁾.

В іншому місці тієї самої праці Третяков пише, що „Землі верхніє” (назва з „Повісті временних літ”), себто земля Смоленська, Новгородська і область Ростовсько-Суздальська, Руссю, як відомо, не називались²⁸⁾.

Ледве чи можна доказати, що перед постанням Київсько-Руської імперії, себто перед 882-им роком, північні „Землі верхніє” суцільного лісу, культурно й економічно відсталі, на яких згодом, уже після постання імперії, стали формуватися народи російський та білоруський, мали щось спільне з рільниками-антами та київськими русинами, що ці народи були співтворцями економіки, культури й політики Київської Русі, себто держави над середущим Дніпром.

Так само російський советський історик М. Тихоміров признає, що „в працях советських істориків запанувало переконання про Рос-Росів, Русь, як про давній елемент етнічного життя північного Причорномор'я”, однак після такого ствердження він розтягає поняття Русі, створеної виключно на антському підложжі, як твір усіх трьох східнослов'янських народів з росіянами включно, яких ще тоді на світі не було і предки яких, фінські племена, ще не були та й не могли бути слов'янізовані, бо поміж територією антів і суцільним північним лісом відсутні були будь-які зв'язки, а різниця культур була величезна²⁹⁾.

Також старші російські історики і славісти, як Погодін і Шахматов, признавали, що анти — це передусім предки населення нинішньої України, однак їх слід чомусь уважати за предків усіх східних слов'ян. Чому? — На це немає доказів.

Анти — це предки виключно українського народу, а їх поселення покриваються виключно з Київською Руссю, з нинішньою Україною в етнічному розумінні. Інша справа етнічний характер Київсько-Руської імперії, яка від другої половини II стол. називається „Руською землею”, себто державою Русі, про що буде мова далі.

Відносно висока культура антів та їх переселення, населення Київської Русі, була найвищою в цій частині Європи внаслід-

27) П. Третяков о. с. ст. 212.

28) П. Третяков, о. с. ст. 210.

29) М. Тихоміров, Происхождение названий „Русь” и „Русская Земля”. Советская Этнография, вып. VI-VII, Москва, 1957.

док геополітичного положення: близько Чорного моря, злученого з Середземним морем, у східній частині якого виростили культури єгипетська, месопотамська, фінікійська, жидівська та грецька.

Впродовж останнього тисячоліття перед Христом Україна була тереном не тільки наїздів, але також співжиття з племенами, що приходили з Іранської височини, колиски відомої релігії Зороастра — релігії постійної боротьби добра і зла. Такі поняття про вагу морального чинника в житті людини всякали в життя одиниць і племен. На півдні етнічний субстрат українського народу межував безпосередно з грецькими колоніями, що приносили з клясичної Греції замилювання до філософування над проблемами людського життя, замилювання до краси і погідного, радісного життя.

Всі ці перехресні впливи культур середземноморських, іранської та інших викарбували в духовому й матеріальному житті суто рільничого населення України — трипільців, антів, русинів — певні позитивні та негативні риси, що залишилися й донині в українському народі.

Впродовж трьох тисяч років життя основного українського етнічного субстрату проходило на тлі рільничої економіки та рільничої духовости. Українець в засаді має психіку рільника, чи він більше чи менше освічений. Ідеал українця — це господар — власник дару Божого, індивідуального господарства, стогів збіжжя та худоби, яка для нього щодо вартости перша по його стислій чи поширеній родині, челяді.

Українець, не здеморалізований новочасною цивілізацією капіталістичної чи комуністичної систем, відзначається глибокою моральністю та почуттям справедливости і правости. При цьому почуття справедливости спирається у нього на милосерді та доброті. Це яскраво відбилося в правній системі „Руської Правди”, першу коротку редакцію якої списав князь Ярослав Мудрий. Одначе, це є не його твір, це — скодифікування прастарого звичаєвого права, що формувалося від часу трипільців до русинів.

В українській правній системі ніколи не було кари смерти, а найвищою карою за злочини були „поток і розграбленіє”, себто прогнання з краю із конфіскацією маєтку. В староукраїнській системі існує якесь дивно гуманне протегування чужинців, сиріт, вдів і взагалі жінки. Життя українця у часи переді похристиянські повне обрядовости та урочистости, немов на взір грецьких панатенеїв. Українець має вироблене почуття

любоби до образного мистецтва, музики та співу. Проте, українець одночасно крайній індивідуаліст. Він — прихильник демократії, де все вирішується волею загалу по широких дискусіях, в яких, однак, важко прийти до спільного рішення, а ще важче до його виконання внаслідок вибуялого індивідуалізму українця. Цю прикмету підглянули вже візантійські автори. Вони стверджують у старих антих демократичний спосіб вирішування всіх справ, їх войовничість і одночасно їх незгідливість поміж собою, що було їх слабкістю.

Немає сумніву, що індивідуалізм та м'якість староукраїнської вдачі — це дві прикмети, що заважили на розпаді Київської Русі після такого динамічного вибуху культури за часів Ярослава Мудрого. Советські історики пояснюють розклад імперії звичайним тоді феодалним роздробленням, хоч це сумнівний факт, чи в Київській Русі взагалі існувала феодална система типу Західньої Європи.

До країни наддніпрянських антих-русичів, що лежала на перехресті різних цивілізацій, вже в половині першого тисячоліття по Христі і навіть скорше просякало з візантійської держави, а на західні землі таки прямо з римської держави, християнство. Прокопій Кесарійський у своєму творі „Про готську війну” (III,14) пише, що релігія антих була синтезом монотеїзму та культу сил природи. „Вони вірують, — пише Прокопій, — що є тільки один Бог, творець блискавок, володар всього, і йому приносять в жертву биків та виконують інші священні обряди... Вони почитають ріки й німфи і всяких демонів”. Творець-Бог, вірили анти, дає людині всякі дари, тому він Даждь-Бог. Він дає передусім плоди землі. Недарма всі діти тої багатой руської землі у „Слові о полку Ігоревім” зветься Даждь-божими внуками.

Анти VI століття — це перший дебют предків русинів-українців на європейській історичній арені. На політичну арену Східньої Європи вивели їх візантійські письменники тоді, коли стали вони докучливими сусідами візантійсько-римської держави. Анти саме тоді з родового устрою переходили до устрою територіяльних громад, все ще з задружним ладом спільного родового господарства.

Під час гунської навали анти зуміли нав'язати з гунами співжиття, і вони, оминувши територію антих, перейшли в Угорський низ. Серед гунів анти навіть були носіями вищої цивілізації. Проте, не пощастило антам з аварами, які по ослабленні

гунів десь у половині VI стол. теж вступили на територію антів, прямуючи з постійною ціллю тюркських племен в Угорський низ. Тоді анти над середуцим Дніпром, з околиць Києва, не охоплювали в своєму державному союзі антів із нинішніх західніх українських земель, Галичини та Волині. Ці західні анти, у „Повісті временних літ” називані дулібами, мали свій власний Волинський Союз, столицею якого, на думку Я. Пастернака, було місто Пліснеськ (пізніше Пліснесько) коло Підгорець, недалеко Золочева³⁰). Авари, звані в „Повісті временних літ” обрами, увійшовши в затяжний конфлікт з дулібами, дико знущалися над ними, запрягали їхніх жінок до возів та плугів. Далекий відгомін про варварство обрив дійшов до наших часів у волинському фолкльорі.

---

³⁰) Я. Пастернак, с. 524-525.

V. ПОЧАТКИ КИЄВА І ДЕРЖАВИ КИЇВСЬКОЇ РУСИ

Історія початків Київської Русі для дослідників у часах до першої світової війни була мрячною, повною здогадів і легенд. Досліди над історією Київської Русі стали на твердий ґрунт лише по першій світовій війні завдяки російським та українським археологам, передусім Б. Рібакову та М. Брайчевському³¹). Їхні та інших учених праці виявили, що в половині VI стол., себто в часі появи антів в історичних джерелах, вже створилася не тільки етнічна структура Київської Русі, але також її перша політична структура у формі Київського князівства та міста Києва, відтоді постійної столиці українського народу. Сталося це десь у пізні літа володіння римського цесаря Юстиніана (527-565) або його найближчих переселенців Юстина (565-578), Тиберія (578-582) або Маврикія (582-602).

На думку советських археологів, розповідь про постання Києва в „Повісті временних літ” має виразно дві концепції, слов'янську та варязьку, помішані до такої міри, що перша вийшла легендою, а друга — історичною правдою, хоч і з варязької концепції видно, що автор „Повісти” ставився до оповідань про Кия та заснування Києва критично і тим самим не вважав тих оповідань за легенди.

У половині VI стол. в житті антів з-над середушого Дніпра зайшли важливі економічні зміни: внаслідок застосування важкого римського плуга сильно зросла рільнича продукція; в околицях Києва з власного заліза стали продукувати залізні вироби, почало розвиватися гончарство і ювелірство із застосуванням римської емалі. Ювелірні вироби київської продукції, очевидно, високо цінілися в сусідніх краях, і археологи викопують їх у великому числі не тільки на північних територіях російського та білоруського народів, але також на землях склявінів та інших західних слов'ян, де безпосередньо мали доступ також вироби з Римської імперії.

31) Б. Рыбаков. „Начало Русского государства” та „Образование древнерусского государства”. Обидві видані в Москві 1955 р.

М. Брайчевский, Основные вопросы археологического изучения антов, Київ, 1953.

Таким чином у наддніпрянських антів постала потреба в укріпленому місті не тільки як адміністраційному осередку державної влади, але також як осередку промислового та торговельного.

В середньовіччі міста будували звичайно довкола укріплень, споруджуваних володарями землі для оборонних цілей, і там перебували військові залоги та адміністрація. Оборонні укріплення, звичайно збудовані на малому просторі, притягали ремісників та купців, які, на випадок несподіваного наскоку кочовиків, ховалися за їх мурами. Свої крамниці та варстати ставили купці та ремісники попід оборонними мурами, а площу довкруги оточували другим вінцем укріплень, які, з огляду на більший простір, були слабші і не гарантували безпеки. Все ж таки вони давали змогу спинити перший наступ або, принаймні, виграти на часі й схоронити добро. Таке сильне укріплення, або в старослов'янській мові „град”, збудував на горі над Дніпром Кий десь коло 560-го року³²).

Кий був не тільки основоположником укріпленого міста Києва, але також першим князем у Київській землі і засновником династії, що правила в тій землі довгі часи. На думку Б. Рибаківа, Кий постав ще таки за цесаря Юстиніяна, в останні роки його володіння, отже перед 565-им роком. Рибаків також вважає, що Кий — це записаний у візантійських джерелах антський князь Халбудій, який як союзник перебував у Візантії за цесаря Юстиніяна. Але це сміливе припущення ледве чи може вийти поза сферу здогадів. На думку Рибаківа, династія Кия пережила аварські клопоти без кризи, яка так болуче вдарила по західних антах — дулібах. Він вважає, що останніми князями з роду Кия були Аскольд і Дир з половини IX стол., згадувані вже у „Повісті временних літ”, правда, як християни, але варязького походження, усунені від влади Олегом 882-го року. Б. Рибаків, як беззастережний прихильник слов'янської теорії про початок Київсько-Руської держави, вважає Аскольда і Диру за останніх нащадків слов'янської династії Кия, хоч не має теж ніяких доказів, щоб заперечити їх варязьке походження.

Доволі непевні натяки про заснування Києва трьома братами, Києм, Щеком та Хоривом, знаходимо також у вірмен-

---

³²) Брайчевський, До питання виникнення міста Києва, Укр. Істор. Журнал, 1959/5, — М. Чубатий, Хто і коли оснував місто Київ, „Овид”, листопад 1961, Чикаго.

ській „Історії Тарона”, що її написав Зеноб Глак у VIII столітті³³).

Антська назва предків населення Київської Русі зникає з історичного обр'ю в VII стол. і аж у „Повісті временних літ” виринає вже мозаїка племен різних назв та різного ступня цивілізації, як етнічна основа нової імперії, створеної Олегом.

Та ще перед постановлянням імперії поза Київською Руссю, в часі переваги аварів у середущій та східній Європі, існували на території нинішньої України інші державні твори антських слов'ян. Тут на першому місці слід згадати Тьмутороканську Русь, племена розбитого в VII стол. аварами Дулібського Союзу, антські племена по обох узбіччях середущих Карпат та племена південно-західної України з-над середущого та долішнього Дністра.

На думку проф. Вернадського, Тьмутороканська Русь стала з антсько-слов'янських племен, висунених найдалі на південний схід в околиці Озівського моря, як Руський або Тьмутороканський Каганат, союзник Хозарії. Тьмутороканська Русь відома зі своїх нападів у VIII стол. на візантійські посілості в Криму. Осередок її знаходився на Таманському півострові, а столицею було місто Тьмуторокань, давня грецька колонія Фанагорія³⁴). Тьмутороканська Русь, звана деякими археологами Танією, була християнізована найскорше з усіх частин української землі³⁵).

Вернадський вважає, що Руський Каганат мав під своєю владою південну частину Лівобережжя, і тому в грецьких джерелах його вже називають Руссю, себто тією самою назвою, що й Київську Русь „Повісті временних літ”, з осередком у полянській землі. Обидві ці Русі, Київська та Тьмутороканська, були незалежні одна від одної. Вернадський виводить назву „Русь” від аланських слів „Рух-Ас”, що означає „ясний ас”. Аси — це назва наслідників аланів, племені, що перебувало на Півкавказзі (яси — нинішні осетини). Він думає, що від них дістала свою назву ріка Рось.

На думку Вернадського, Тьмутороканський Каганат організували інші варяги, що зайшли сюди може скорше рікою

---

33) Н. Марр, Книжные легенды об основании Куара в Армении и Киева на Руси. Известия Гос. Академии Материальной Культуры, III, стор. 257-287, Ленинград, 1928.

34) George Vernadsky, Kievan Russia, New Haven 1948, ст. 176.

35) М. Міллер, Третій центр Русі — Танія в світлі археологічних пам'яток. Науковий Збірник УВАН, I, Нью-Йорк, 1952.

Доном. Слов'янсько-антська колонізація з півночі в спокійнішому VIII стол. дала Тьмутороканській Русі антську етнічну перевагу, хоч грабівничо-військовий характер варязьких засновників Таманської Русі зберігся.

Про Таманську Русь VIII стол. маємо відомості в арабських джерелах, які говорять про існування Руського острова в підкавказьких околицях. Арабський географ Ібн Руста називає Таманську Русь островом, мабуть, тому, що Таманський півострів був відділений від континенту мало доступними багнами. „Русь, — пише Ібн Руста, — є острів, оточений озером. Руси, які на ньому живуть, мають короля, що його називають каганом... Вони не обробляють землі, і живляться тим, що забирають з країни слов'ян... їх єдине зайняття торгівля соболями та хутрами... Вони шанують своїх гостей і приязні до чужинців, що шукають у них охорони... Вони мають сулейманські мечі. На війну вирушають усі разом і не розсипаються, але одною рукою атакують ворогів, доки їх не поконають³⁶).

Коли Ібн Руста з арабського становища пише, що до Руського острова три дні дороги, то, очевидно, має на думці три дні дороги від найдалі на північ висунених границь арабських посіlostей. Вони справді стикалися в південно-східній закутині Чорного моря з візантійськими посіlostями недалеко нинішньої Сочі, і таким чином приблизно три дні дороги треба було, щоб дійти до границь того Руського Каганату.

Перед приходом Олега до Києва і перед заснуванням Київсько-Руської імперії автор „Повісти временних літ” згадує давні антські племена вже під новими назвами. І так, поляни або Русь жили коло Києва, велике плем'я сіверян жило на лівому березі Дніпра і з них утворилися два князівства: Чернігівське та Переяславське; на захід від Дніпра, в доріччі Богу та Дністра, жили уличі, а ближче моря тиверці. Останні, на думку проф. Пастернака, це є південно-слов'янське плем'я гетів, що примандрувало сюди з Балканського півострова³⁷). Через безперервне сусідство з грецьким світом тиверці будували свої міста з каменю на грецький взір, укріпляли їх мурами, а також знали грецьку мову. „Повість временних літ” називає їх толковинами, себто товмачами. Це говорило б про те, що між ними

---

³⁶) Див. С. А. Macartney, *The Magyars in the Ninth Century*. Cambridge 1930, 213-214. Ibn Rusta.

³⁷) Я. Пастернак, о. с. під Тиверці.

було багато людей, які служили за перекладачів для купців з Русі та для посольств, висланих до Візантії³⁸).

Сусідами полян з північного заходу були деревляни, мешканці північної Волині. Південну Волинь та північну Галичину заселяли літописні волиняни та бужани. Обидва ці племена це вже географічні назви відомих з антських часів дулібів, противників аварів. Уздовж північних та південних узбіч середніх Карпат були розселені білі хорвати, також часом звані хробатами. Це все були племена етнічно споріднені з Київською Руссю, колись приналежні до антської групи слов'ян. Племена, етнічно споріднені з Руссю-полянами, не всі стояли на тому самому рівні культурного розвитку. Ступінь їх розвитку залежав від близькості їхніх територій до Чорного моря та чорноморських країн, а також до границь Римської імперії.

Культурний рівень поодиноких племен літопис характеризує також фразою: „Имяху бо обичай свои и закон отець своих и предания кожно свой нрав”. Культурно найвище стояли тиверці, безпосередні сусіди мешканців грецьких чорноморських колоній. Так само високо стояли поляни, себто Київська Русь. „Поляни, — записано в літописі — . . . отець своих обичай имуть кроток и тих и стидіниє к снохам своим и к сестрам . . . и к матерем и родителем своим; и к свекровем и к диверам великое стидіниє имяху, брачний обичай имяху”³⁹).

Куди нижче стояли мешканці лісостепової та прилеглої лісової смуги, себто сіверяни й деревляни. „А деревляне, — записує літописець, — живяху звіринским образом живуци скотски . . . и брака у них не биваше”. Прикметно, що літописець не згадує нічого про життя західних племен етнічної Русі, себто хробатів та волинян. Племена ці жили в доріччі Дністра і стояли під західними впливами, що сягали до них з Угорського низу та через границі Римської держави. Тому протягом довгих віків вони були дещо відчужені від Київської Русі, дармащо археологія стверджує, що їх культура від трипільських часів була майже така сама, як наддніпрянської Русі. Це — черговий доказ на те, яку велику ролью в ті часи відігравав географічний чинник.

---

³⁸) Про них „Повість временних літ” говорить: „Уличи и тиверци сідяху по Дністру, присідаху Дунаєви. Бі множество их; сідяху по Дністру оли до моря и суть гради их до сего дне, до то ся звяху от грек Великая Скуф . . . Тиверци иже суть толковини (905).

³⁹) Повесть временных лет. Д. С. Лихачев. Ред. В. П. Адрианова-Перетц, Москва-Ленинград, 1950, ч. I, 14.

Етнічно споріднені з Руссю племена антських слов'ян мали єдину спільну праукраїнську мову, що, на думку проф. Ю. Шевельова, поділялась на два головні діалекти: волинсько-поліський та галицько-подільський. Ця мова походила з праслов'янського джерела; ніякої праруської мови, спільної росіянам, українцям та білорусинам, ніколи не було. Цієї думки дотримується багато інших славістів, як Ф. Мікросіч, О. Огоновський, Степан Смаль-Стоцький, О. Курило, В. Ганцов.

Коли Русь під проводом полян, з наїздом варягів, набувала ролі провідника та домінуючого чинника в багатоетнічній імперії, вона сама вже культурно була однорідною етнічною групою з власною матеріальною та духовою культурою. Тому під державним проводом Києва консолідація цих племен в єдиний нарід Київської Руси, або русинів-українців, відбувалася в скорому темпі. Матеріальна культура спиралася на рільництво, духовна проявилася в „Руській Правді”, „Повісті временних літ”, в Київському і Галицько-Волинському літописі, в духовій літературі, особливо в „Патерику Печерським” та в інших творах XI-XIII століть.

VI. ВАРЯГИ І СТВОРЕННЯ КИЇВСЬКО-РУСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Немає сумніву, що Київська Русь, як державний твір, створений антськими слов'янами — це був початок історичних часів українського народу, бо навколо Київської Русі, як навколо ядра, почали консолідуватися всі інші етнічно споріднені по-антські племена. Цей процес консолідації руського, або українського, народу сильно прискіпили події на сході Європи в половині IX століття. Першою такою подією був накинений Київській Русі протекторат Хозарського Каганату та реакція на цей протекторат Київської Русі під проводом князів Аскольда і Дира. Надзвичайно важливою подією був також напад варягів з півночі під проводом Олега і прилучення до Київської Русі величезних просторів суцільного лісу з етнічно чужим, неруським населенням. Тоді, як згадана перша подія сприяла внутрішній консолідації українського народу, друга подія ґрунтовно змінила внутрішню ситуацію Київської Русі: до неї, як одноетнічної держави, прилучувано території з населенням зовсім іншого походження, іншого економічного та духового життя і — що найважливіше — куди нижчої цивілізації. Таким чином Київська Русь стала провідником Київсько-Руської держави, імперії, що складалася з основної, домінантної частини, Київської Русі, та з колоніальних територій — анексів.

Ще перед утворенням Імперії Київської Русі полянські князі, як згадано вище, зустрілися були з хозарською державою, створеною над долішнім бігом Волги тюркським плем'ям хозарів, що прибуло з Азії. Хозари стали поширювати своє володіння на захід по обох сторонах долішнього Дону, зустрічаючись над Озівським морем з візантійськими посілками. Вони не виявляли завойовницьких тенденцій супроти тих посілок, навпаки, мали з візантійською державою спільний інтерес — спинити поширювання Київської Русі в напрямі Озівського моря, щоб не дати їй сполучитися з Руським Каганатом на Таманському півострові, який постійно нападав на візантійські посілки.

Отже, стараючись відіхнути Київську Русь від Озівського моря, хозари збудували з допомогою візантійських інженерів

над долішнім Доном твердиню Саркел, названу слов'янами Білою Вежею. Звідси хозари стали посуватися в північно-західньому напрямі, встановлюючи свій протекторат аж над київськими полянами, над етнічно з ними однорідними сіверянами та в'ятичами, що жили в доріччі Оки і згодом увійшли в етнічний масив російського народу.

Однак, Руського Каганату, що його столицею був Тьмуторокань, вони не змогли узалежнити від себе. Що більше, Тьмутороканська Русь в році 860-му вчинила на саму Візантію страшний грабівничий напад, що його патріярх Фотій у своїх гоміліях характеризує як поважну загрозу для Візантійської імперії.

Хоч хозарський протекторат не був надто докучливий для полян та сіверян, князі Аскольд та Дир скинули його і взялися консолідувати довкола Київської Русі інші антські племена, поширюючи державу на сіверян на сході. Тьмутороканську Русь Візантія старалась приборкати, висилаючи до неї християнську місію по нападі Русі на Царгород 860 р., яка мала певний успіх.

Хто були Аскольд і Дир: слов'яни чи варяги? „Повість временних літ” виразно твердить, що були це варяги, які 862-го року відірвались від очолюваної конунгом Рюриком головної варязької бази в Новгороді Великому і Дніпром прибули до Києва. Це Аскольд і Дир допомогли полянам скинути хозарський протекторат, відновити повну самостійність Київської Русі і навіть поширити її впливи. Советські дослідники історії ранньої Київської Русі (Рибаков) твердять, що Аскольд і Дир були слов'янами, останніми з династії Кия, засновника Києва, яка від половини VI стол. княжила над полянами. Про слов'янське походження Аскольда і Дири говорить також польський хронікар Длугош. Про те, що Аскольд і Дир були вже християнами, посередні докази знаходимо в самій „Повісті временних літ”.

Самостійна держава Київської Русі з відносно високою культурою над водним Дніпровим шляхом, що поширювалась в напрямі Лівобережжя, на територію Тьмутороканської Русі, стала неначе магнетом для новгородських варягів, які після 862-го року під проводом конунга Рюрика опанували не тільки Новгород Великий та довколичну територію ільменських слов'ян, але також територію горішньої Волги з Ростовом та Муромом і білоруський Полоцьк.

Сміливий ¹наїзд на Київ зорганізував по смерті Рюрика (879) Олег, який став регентом новгородсько-варязької держави в імені малолітнього Ігоря. Олег, прозваний в історії Віщим, згідно з „Повістю временних літ”, 882-го року, а правдоподібноше 879-го року, опанував по дорозі на Київ Смоленськ, ключову станицю водного шляху Балтика — Чорне Море, та територію межирічних „волоків” і усунув Аскольда і Дира від влади. Він відразу зорієнтувався в новій ситуації, а саме що: а) в цій новій імперії мусить домінувати Київська Русь із столицею Києвом, „матір’ю городів руських”; б) Київська Русь над Дніпром мусить сконсолідувати одноетнічні поантські землі не тільки Тьмутороканської Русі, але також племена південні та західні; в) до тої сконсолідованої, культурно й економічно вище розвиненої Київської Русі мають бути прилучені, як анекси, землі північної смуги суцільного лісу з надільменським Новгородом Великим включно. Таким чином між 879 і 882 роками народилась імперія Київської Русі. Київсько-Руська держава. Реалізація накресленого вище пляну зайняла більшу частину життя київського володаря Олега.

Нова ситуація найболючіше ударила по амбіції Новгороду Великого, дотеперішньої столиці варязької держави. І тому, хоч економічна розбудова Київсько-Руської держави з її хребетним стовпом, Дніпровим шляхом із варяг у Греки, принесла для Новгороду Великого, як північної кінцевої стації тієї водної магістралі, велику матеріяльну користь, він стає до активного культурного та політичного суперництва з Києвом.

Населення Великого Новгороду аж до завоювання його Москвою (1478) не приклададо до своєї держави назви Русь, а називало її гордою назвою „Господин Великий Новгород”, дармащо по упадку Київсько-Руської держави та по зруйнуванню Києва в деяких осередках північних територій, зокрема в Суздальсько-Володимирському, згодом Московському князівстві, проявилися тенденції прибрати собі назву Русь, свого колишнього володаря, Київської Русі-України⁴⁰).

⁴⁰) Since Novgorod elected her princes among the members of the house of Riuryk, she was also considered a part of Russia in the larger sense of the word. However, the Novgorod men always spoke of themselves „Novgorodians” and not “Russians”, even in international treaties, as for example that of 1195. George Vernadsky, *Kievan Russia*. Yale Univ. Press, 1948, p. 176. (Тому, що Новгород вибирав своїх князів з дому Рюрика, він вважався також частиною Русі в ширшому розумінні цього слова (як держави). Одначе, новгородці завжди говорили про себе як про „новгородців”, а не русичів, навіть у міжнародніх умовах, напр., в угоді з 1195 р.).

Навіть найбільші прихильники гіпотези про слов'янське походження Київсько-Руської імперії не всілі заперечити, що без втручання варязької військової сили ця імперія не могла б постати і без тієї сили не була б спроможна об'єднати всіх північних територій. Варяги допомогли також включити в одну цілу державу, як природну частину Київської Русі, землі західних антських слов'ян, а також землі південних, етнічно близьких племен понад Чорним морем, уличів та тиверців, і таким чином на два з половиною століття забезпечити тривкість водного дніпрового шляху, головної магістралі в економічній системі імперії.

Тепер у склад Київсько-Руської держави входили племена лісової смуги, на різних ступнях цивілізації — слов'янські на заході та півночі і неслов'янські, фінські, на північному сході. Утворення імперії під проводом Київської Русі розпочало період економічного вирівнювання та культурної асиміляції неруської півночі русько-українським півднем, — процес, який ми називаємо *русинізацією імперії*. Влучення цих просторів відбулося виразно проти волі їх населення, силою меча, і тому довго приходилося навіть податки збирати шляхом „полюдія”, себто військової щорічної виправи. Зріст економічного життя в північних провінціях і очевидна користь з приналежності до імперії, кермованої Києвом, поволі ступлювали нехіль до Києва, а християнізація робила решту.

Одначе, зі зростом культури почали з усією силою також проявлятися в прилучених північних областях етнічні різниці та політичні тенденції унезалежнюватися від українського півдня і творити власні політичні центри, консолідуючи навколо них етнічно споріднені племена, як ядра нових груп земель, згодом народів та націй.

У Київсько-Руській державі постійно змагалися два чинники: доосередній — економічної користі з приналежності до Києва, і відосередній — етнічно-культурних прикмет півночі, відмінних від українського півдня. Коли центральна влада Києва була сильна і економічна користь з приналежності до імперії для периферій була очевидна, відосередні сили зменшувались, коли ж слабла центральна влада, поставала непевність щодо водного шляху Чорне море - Балтика, а з тим меншала й економічна користь — відосередні сили зростали з усією силою. В половині XII стол. ці сили розклали Київсько-Руську імперію на природні частини, коли половці в південній Україні

перетягли Дніпровий шлях і таким чином завалили економічну цілість держави.

Стверджуючи заслуги варязької сили для будови імперії, не слід, одначе, їх перебільшувати, як це роблять норманісти. Наприклад, польський історик Г. Пашкевіч бере за історичну правду не тільки все те, що про варягів сказано в „Повісті временних літ”, але ще й додає від себе, що все, що в Київсько-Руській державі в дотатарські часи було створене, як політична структура держави, економіка та культура, — треба завдячувати варягам⁴¹⁾. Пашкевіч іде ще далі, твердячи, що в дотатарські часи не було навіть поняття руської-української нації, бо, мовляв, термін „руський” рівнозначний з релігійним поняттям „східнохристиянський”.

Немає сумніву, що такі крайні погляди норманістів важко науково доказати. Варяги (нормани чи вікінги), де б вони не з’являлись, в Англії, Франції чи південній Італії, з’являлись як збройна, добре зорганізована сила, здібна організувати нові політичні утвори. Одначе, вони доволі скоро розпливалися в морі тубільців, входячи в склад їх вищої кляси. Так само було і в Київсько-Руській державі. Варяги були тільки першою рушійною силою, що причинилася до будови імперії. Вони тримали її силою впродовж X стол. в суцільності. Одначе, з хрещенням Руси, себто з початком XI століття, культурні сили Руси переймають ролю цементуючої варязької зброї, бо варяги вже розчинилися тоді серед українського народу. За кінцеву дату існування варягів на Русі, як чужого елемента, слід уважати дату смерти Ярослава Мудрого. По смерті цього князя Новгород Великий перестав платити данину Києву, яку платив від часів Олега на утримання варязьких військ. Зробив це просто тому, що варягів уже не було. Пізніше прибували ще поодинокі варяги на Русь, але рішального значення вони вже не мали. Давні ж варяги стали частиною боярства в руській державі, як старші дружинники біля князя.

Засобами прискороеної асиміляції варягів були не тільки краса і багатство української природи, але також погідна вдача русичів-українців та спосіб їх життя. Проте, історики підкреслюють, що найважливішим чинником в асиміляції варягів були українські жінки. Варяги приходили на Русь без жінок; осівши тут, вони одружувались і вже в другій генерації вина-

---

41) Henryk Paskiewicz, *The Origin of Russia*, New York, 1954.

родовлювалися, бо й культура Руси-України була тоді вища, ніж культура варязька.

До Київської Русі Олег прилучив території двох інших східньослов'янських народів, білорусинів та росіян, над сточищами горішнього Дніпра, горішньої Волги та горішнього і середнього бігів Західньої Двини та Німану, що вливаються до Балтійського моря. В північній та західній частині тих просторів жили слов'янські племена, що примандрували туди, мабуть, в часі переселення народів (III-VI стол. по Христі), як частина західніх слов'ян; про два племена, радимичів та в'ятичів, навіть згадується в „Повісті временних літ”: „Радимичи бо и вятичи от ляхов...”

На самій півночі, над Ільменським озером, жили словіни, засновники Новгороду Великого, звані також ільменськими (слов'янами). Усім своїм економічним і навіть політичним життям вони були зв'язані з балтійськими краями, однак сирівці одержували з областей над горішньою Волгою. Посуваючись в східньому напрямі на землі, заселені від неолітичних часів фінами, вони причинилися до зорганізування земель Ростова та Муроми. Були це перші окремі політичні утвори на землях нинішніх росіян.

Слов'яни з походження, зв'язані з балтійськими містами, що згодом створили торговельне і політичне об'єднання Ганзу, новгородці перейняли республіканський свободолюбний духом. По створенні Руської держави Новгород, як сказано, економічно зріс, але завжди суперничав з Києвом за першенство. По заведенні християнства новгородці також збудували в себе катедру св. Софії. В новгородських пам'ятках помітні впливи русько-української писемної мови, однак, на думку Ю. Шевельова, мова новгородців належала до новгородсько-суздальського діалекту.

Ільменські словіни з двома торговельними містами — більшим Новгородом і меншим Псковом, льокальним суперником Новгороду, не зважаючи на мовне споріднення із суздальцями, своєю політичною духовістю були антагоністами суздальсько-московської держави, що почала творитися в половині XII століття. Перша держава була республікансько-аристократичною, друга самодержавною. Починаючи з половини XI стол., Новгород розвинув свою власну літературу, літописання та культуру.

На південь від ільменських слов'ян, над сточищами горішнього Дніпра, Німану та Західньої Двини, жило велике плем'я, а радше союз племен — кривичі. В часі прилучення їх до Ки-

івської Русі організовано там уже два князівства, Полоцьке та Смоленське. Перше перебувало в залежності від новгородських варягів, друге завоював допіру Олег під час походу на Київ. Полоцьк економічно тяжів до Балтійського моря, Смоленськ був заінтересований у торгівлі, зв'язаній з Дніпровим водним шляхом. Кривичі колонізували обшири на північ у напрямі Пскова та на схід в напрямі доріччя горішньої Волги, отже простори, заселені фінськими племенами; із змішання постав тут російський нарід. *Кривигі* — це головне плем'я, з якого постав білоруський нарід. В склад білоруського народу увійшло також плем'я, що жило на південь від кривичів, дреговичі, яке на Поліссі межувало з деревлянами, племенем етнічно руської, або української групи. В склад білоруського народу увійшло, крім того, плем'я радимичів, що поселилося в доріччі ріки Сожі, лівого допливу Дніпра. Центральним місцем, довкола якого відбувалася консолідація білоруського народу, був Полоцьк над Двиною. В половині IX стол. з усіх племен лісової смуги культурно найвище стояли кривичі, а про дреговичів та радимичів літописець зазначає, що вони жили „скотським образом”. На думку Третьякова, в той час границі між білоруськими слов'янами та балтійськими народами були вже виразно усталені⁴²⁾.

Внаслідок походу варягів під проводом Олега на південь прилучено до Київської Русі також основну територію нинішнього російського народу — доріччя горішньої Волги з густою сіткою допливів. На цій території, над Окою, жило тільки одно слов'янське плем'я, що в цілості увійшло в етнічну субстанцію росіян — в'ятичі, які дали основу Рязанському князівству. В'ятичі були найбільш відосереднім племенем Київсько-Руської держави впродовж наступних ста років. Остаточо приборкав їх і влучив до імперії аж Святослав Ігорович 963 року по двох воєнних походах. Поза цим єдиним суцільним слов'янським племенем, основна територія російського народу навколо нинішньої Москви була заселена фінськими племенами, що жили тут від часів палеоліту.

Про мешканців цієї території в часах неоліту російський археолог Третьяков пише: „Невеличкі оселі, що склалися з хатинок-землянок із стіжкуватими дахами, висока майстерність в обробітку каменю та кости, полювання на лося та водну

---

42) Третьяков, о. с. ст. 131.

птицю — все це . . . зближало лісові племена Східньої Європи із старим населенням Приуралля та тайгової Азії⁴³⁾.

Літописець згадує три фінські племені, як головний етнічний субстрат того обширу: весь, меря, мурома. Ці фінські землі в доріччі горішньої Волги від дуже ранніх часів колонізували новгородські словіни з північного заходу і кривичі із заходу, надаючи слов'янського характеру новим князівствам Ростовському та Муромському. З півдня посувалися хвилі колонізації в'ятичів.

Культура фінських племен, пише Третяков, основно різнилася від культури слов'янських племен. Таким чином слов'янська колонізація створювала справді нову етнічну масу. „Ця колонізація, — пише М. Грушевський, — була початком формування наймолодшого, але найчисленнішого великоруського народу. Він витворився на фінському ґрунті сією новгородсько-кривицькою та кривицько-в'ятицькою колонізацією; асимілюючи фінську людність і модифікуючись під її впливом, ця колонізація, одначе, заховала в нім вповні слов'янський тип. Тут в лісистій полісі, в дорігзі широко розгалужених допливів Волги, творився новий світ зовсім незалежно від української Русі-України. Тут творився нарід, призвичасний до твердого життя північної лісистой смуги, при чім Волга вказувала йому шлях розвою в напрямі сусідньої Азії⁴⁴⁾.

Отже, чим для України-Руси була степова смуга та Дніпро з Чорним морем, тим для російського народу стала Волга з лісовою смугою та шляхом у безмежні простори Азії.

Різноетнічна імперія, створена завоюваннями Олега, далеко не була одноцілою під політичним і культурним оглядом. Духова культура ільменських слов'ян, білоруських племен, а також сусідніх фінських племен, чисто фінських чи слов'янізованих, предків нинішнього російського народу, постала в інших географічних умовинах і була відмінна від культури Київської Русі-України. Інша була мітологія, інша економіка, інший світогляд. На півдні, на території нинішнього українського народу, батько родини — на грецький лад — був посередником поміж Дажбогом і невідомими силами природи. Дажбогові і тим силам природи він сам із своєю родиною приносив жертви під священними деревами на лоні природи. У північних

43) Третяков, о. с. ст. 21.

44) М. Грушевський, *Історія України-Руси*, том I. Передрук Нью-Йорк, стор. 185.

слов'ян існував зорганізований стан жерців-волхвів, що керували релігійним життям їх і слов'янізованих фінів. Волхви завзято боронили своє становище проти інвазії християнства та ліберальних, оптимістичних поглядів на життя, що напливали з Київської Русі.

Коли з київського центру почало ширитися на північних обширах християнство, волхви ставали організаторами опору проти нової релігії. У більших містах, як у Новгороді, Ростові та Муромі, волхви викликали протихристиянські заклоти ще навіть в другій половині XI століття. На цю різницю в релігійних віруваннях населення Київської Русі-України та північних просторів, залюднених предками сучасних білоруського та російського народів, звертає увагу історик Ю. Вернадський^{44a}).

Опанування варягами Києва та полянської землі ще не забезпечувало їм влади над усіма племенами, етнічно близькими з полянами, не кажучи вже про північні племена. Насамперед варязької влади не хотіли признати уличі та тиверці, що жили в південній та південно-західній Україні. З ними треба було вести війну. Раз-у-раз бунтувалися сусідні деревляни, і аж княгиня Ольга остаточно привела їх під керму київських князів. Все ж таки на початку X стол., себто під кінець володіння Олега, в залежності від Києва були вже навіть прикарпатські білі хорвати.

---

^{44a}) Kievan Russia o. c. "Kievan Realm consisted both politically and socially of heterogeneous elements, not to mention ethnographic variations" (p. 21) — "There must have been so much diversity in the religion... it would perhaps be more accurate to speak of two, or even three old Russian religions" (p. 48).

жих престолів на Русі, немов постійні додатки — апанажі на колонізованих та адміністративно організовуваних територіях. Наприклад, до старого Переяславського князівства був прилучений, як колоніальний додаток, Суздаль, ядро пізнішої Московської держави. Ще навіть у половині XII стол. такий сепаратист, як суздальський князь Юрій Долгорукий, засновник окремої суздальсько-московської династії та самостійницької суздальської політики, жалівся такими словами, коли київський князь прогнав його сина з малого уділу на Русі-Україні, з Божька: „Також мні ту части нігу в Руській Землі и дигем моим?” (Іпатівський літопис, 1149).

Провідні князі, наслідники Ярослава Мудрого, після поділу Київсько-Руської держави на уділи (1054), щоб підтримувати свій престиж, старалися мати родинні гнізда-князівства на Русі з додатками поза Руссю. Це не стосується до окремої групи князів на землях, виразно відсепарованих від Києва, як Новгород та Полоцьк. Тому вже в першій половині XII стол. спостерігаємо в Київсько-Руській державі немовби три типи державного устрою: один — на просторах Русі-України, другий — на північно-західних землях, що ґравітували до Балтики, і третій — на північно-східних землях, в доріччі горішньої Волги. Ці три державні та соціальні устрої були немов передвісниками окремих основ під окремими народами, згодом націями.

а) На землях антської Русі-України від передісторичних часів князі співтрацювали з провідниками племен, з так званими „старійшинами родів”. Без їх опінії у важливих державних справах не могли обійтися навіть такі сильні київські князі, як Володимир Великий та Ярослав Мудрий.

До цього праслов'янського звичаю достосувалися варяги з династії Рюрика, скоро тільки асимілювалися в слов'янському морі. В новому державному та соціальному устрої, в якому династія Рюрика та вищі шари їх варязьких войовників послов'янчилися, давні праслов'янські старійшини родів переходили у вищий боярський стан, що поглинув варязьких прибічників-дружинників теж уже послов'янщеної династії. Таким чином у старій Київській Русі, що поширилась уже на всю нинішню українську територію, витворились групи так званих старших дружинників і залежних від них молодших дружинників, а побіч князя виріс другий чинник влади, боярська рада, як речник вищої соціальної верстви, земельної аристократії. Цей чинник в одних землях був слабший, в інших сильніший. Найбільшого значення набула боярська аристократія в Галичині,

де вона стала змагатися з князем за владу, аж надто часто на шкоду держави. Як в соціальному наверхствуванні бояри прийшли до рішального значення, так і в територіальному укладі боярська рада головного міста землі накидала свою волю меншим містам та областям в ім'я засади: „Що город погановить, на тім і пригороди стануть”. Спершу це стосувалося до позтанов віча головного городу.

До суперництва з боярською верствою у більших містах виступає городське населення, що за старим слов'янським звичаєм збирається ще на міських вічах у Києві, Переяславі, Галичі. Одначе, навіть найсильніше віче Києва не було вже всилі стати державно-устроєвим чинником влади побіч князя. Віче перетворювалося радше в революційний чинник, нездібний зорганізувати республіканські установи, і як такий мусіло зійти з поля боротьби за владу. Отже, аристократичний, боярський лад характеризував соціально-державний лад земель Русі-України найсильніше в Галичині.

б) На північних землях Київсько-Руської держави, заселених слов'янською людністю, а саме серед ільменських слов'ян, в Полоцьку і частинно в Смоленську, побіч князя, доволі скоро набирає значення віче головного городу, на якому першу роллю грає багате міщанство, заінтересоване в торгівлі з надбалтійськими країнами, а згодом ганзейськими містами. Причини, чому міське віче набуло тут більшого значення, ніж боярство, треба шукати, з одного боку, в тому, що міський патриціят був сильніший економічно від територіального земельного боярства на ненадто врожайних просторах Прибалтики, а з другого — в тому, що міська знать була тією силою, на якій спирався князь у змаганні з центральною владою Києва.

По прилученні землі ільменських слов'ян київський князь, щоб заповнити собі залежність здеградованої столиці Новгороду, вислав туди спершу свого намісника, довірену особу, що тримала Новгород у руках при допомозі збройної сили. Навіть перша християнізація Новгороду відбувалася насильно. Пізніше Ярослав Мудрий, замість намісників, вислав до Новгороду когось із членів династії. По ослабленні центральної влади Києва, після смерті Ярослава Мудрого, новгородці негайно скористали з того і почали владу князя обмежувати. Рішальним чинником стало віче, на якому головну роллю відіграло багате купецтво під проводом архієпископа. Цей титул, єдиний в усій імперії, здобув собі владика Новгороду в половині XII стол., користаючи з боротьби Києва за значі-

налізування Київської Митрополії в часі поставлення митрополитом Клима Смолятича. Міське віче Новгороду впродовж XIII стол. обмежило владу князя до такої міри, що зійшов він до ролі начальника збройних сил, а всю владу перебрало в свої руки міське віче, впровадивши на ділі республіканський устрій.

в) Явно сепаратистичну політику супроти Києва почала вести передусім Полоцька земля, ядро білоруського народу. В Полоцьку від прастарих часів були свої власні „величії князи”, що ще перед наїздом Олега на Київ залежали від варязького князя Рюрика в Новгороді. Таким чином Полоцька земля зберегла свою династію Рогволодів поза київськими Рюриковичами. З огляду на сильну владу перших Рюриковичів, полоцькі князі зберігали лояльність супроти Києва. Одначе, використовуючи малолітність синів Святослава, молодший син якого, Володимир, сидів намісником у Новгороді, полоцький князь Рогволод старався зовсім усамотійнитися. Відгомонам цього є літописне оповідання про образливу відмову Рогніди, Рогволодової дочки, вийти заміж за Володимира.

По знищенні Володимиром династії Рогволода, коли залишилася в живих тільки Рогніда, що таки стала Володимировою жінкою, Полоцьк був підкорений Києвом. Одначе, значення полоцького міщанства було вже таке велике, що Володимир, уже як київський князь, прислав до Полоцька за намісника свого сина від Рогніди, Із'яслава, який започаткував нову окрему галузь Рюриковичів, династію Рогволода в жіночій лінії, що відновила сепаратистичну політику свого діда, спираючись на силі полоцького міщанства. Звичайно, Полоцька земля не вийшла зі складу імперії, одначе завжди займала в ній відокремлене становище. І так вічево-республіканський лад став характеристичним для землі ільменських слов'ян та Полоцька. Про політичний сепаратизм білоруських земель буде ще мова далі.

г) Інший державно-сусільний лад витворився на північно-східніх землях, заселених у переважній більшості неслов'янською людністю — східніми фінами. Ці землі були вже частинно сколонізовані слов'янським елементом, і та колонізація йшла далі під владою Київської імперії. Місцеве населення від непам'ятних часів займалося головню мисливством та рибальством, і тому тільки колективна праця під проводом енергійного провідника могла забезпечувати прожиток. В часі прилучення тих обширів до Київської Русі ростовська і му-

ромська землі, так само як і слов'янські в'ятичі, мали вже своїх князів. До Ростова, Мурому та землі в'ятичів приходили тепер князі з Києва із власною дружиною та адміністрацією. За ними тягнули купці, а потім християнські проповідники. Свіжоколонізовані неслов'янські території не мали „старійшин родів”, що були на слов'янських рільничих землях, і тому князі стали рядити тут, спираючись тільки на свою адміністрацію та військову дружину. Коли ж навіть місцевий елемент слов'янщився і входив у склад державного апарату, то вже звичаювався він до абсолютної влади князів з браку власної традиції. Але й тут не обходилося без конфліктів. Відомого автократа, князя Андрія Боголюбського, свого роду першого ідеолога суздальсько-московського сепаратизму від Києва, вбили місцеві бояри, а з місцевим владикою, який на візантійський лад став цілковито на послуги непопулярної політики князя, безоглядно покінчив київський митрополит. Однак, за його наслідника Всеволода, званого „Большое Гнездо”, все повернулось до старого, і влада князя ще більше скріпилась. *Таким чином абсолютна влада князя була характеристичною для північно-східних земель Київсько-Руської держави, де політичним центром стало місто Суздаль. Це — ядро території російського народу.*

На ці три групи земель Київсько-Руської держави звертає також увагу Владімірський-Буданов, відомий історик російського права⁴⁷⁾.

---

47) Владимирский-Буданов, Очерк истории русского права, Петербург-Киев, 1909, стор. 211.

VIII. РУСЬ ТА РУСЬКА ЗЕМЛЯ — ФОРМАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Не тільки чужі, грецькі джерела виразно відрізняли стару Київську Русь від земель поза Руссю, прилучених під владу Києва, але так само в поширеній державі-імперії у передтатарській добі виразно відрізнялось Русь від прилучених до неї земель. Сама ж Київська Русь мала дві назви, що означали стару частину імперії — Русь та Руську землю. До смерти Ярослава Мудрого ці дві назви стосувалися тільки до Київської Руси, нинішньої України.

Чи була між ними яка різниця? Різниця була в тому, що слово „Русь” мало чисто етнічне значення, а „Руська земля” — політично-державне. Видно це і з місцевих та грецьких джерел, з договорів із греками та із згаданого вже твору Константина Порфірородного. Слово „Русь” завжди уживається як збірне поняття народу, тому в слов'янському тексті договору Ігоря з греками (945) Русь та Рід Руський — це те саме. По-грецьки перекладали це словом „генос”. Цікаво, що в договорах зараховують до Руського Роду людей не тільки слов'янського, але також варязького походження, що оселилися в якійсь землі Київської Руси. „До народу руського, — пише советський російський історик А. Насонов, — зараховують себе в договорі Ігоря з греками послі воєнних дружинних родів, часто слов'янського, часто іншого походження, що жили в Києві, Чернігові та Переяславі⁴⁸).

Назва „Руська земля” відносилася також перед смертю Ярослава до Київської Руси — не до народу, але до землі, себто території як першого елемента держави. Побіч назви „Руська земля” виступає у ранніх джерелах рівнорядна назва „Руська страна”, що в грецькому тексті договору Ігоря перекладене словом „хора” або „хоріон”; обидва ці слова в грецькій мові відносяться до території. Що поняття „Руська земля” мало значення державно-політичне видно аж надто ясно з староукраїнських правних джерел, де слово „земля” рівнозначне з „дер-

---

48) А. Насонов, о. с. ст. 30.

жавою". Там це стисле, юридичне поняття уживане як „парс про тото". Відомо, що в дефініції держави земля або територія це — перший елемент, другим є населення, а третім влада.

У 39-ій статті поширеної і в 9-ій статті скороченої „Руської Правди" слово „земля" має виразне значення держави. В цій статті говориться: „А свода из своего города в чужу землю нїт". Тут мова про те, як далеко можна вести пошукування зниклої речі, як далеко можна „вести свод", шукати злочинця. В однім і другім випадку ця судова акція має скінчитися на границі землі, себто князівства, бо в *гужу землю або державу* нема „своду".

Також у багатьох творах старої літератури, в літописах, слово „земля" означає державу в Київсько-Руській імперії чи поза її межами. Постійно уживається означення: Київська земля, Чернігівська земля, Переяславська земля і т. д. В такому самому значенні слово „земля" прикладається до чужих країн: Лядська земля, Угорська земля, Гречеська земля.

Як сказано вище, під словами „Руська земля" до смерти Ярослава Мудрого розуміли тільки стару частину імперії, Київську Русь, бо прилучені північні обшири були територіями, залежними від неї. Так це розумів і Константин Порфіро-родний.

Згідно з статутом Ярослава Мудрого, старші його сини ді-стали уділи на Русі з додатками поза Руссю. Одначе, деяким із них припали уділи тільки на прилучених землях, чи то були вже давно зорганізовані, чи нові князівства, які щойно організувалися. В цій новій ситуації етнічна назва Русь лишилася постійно при Київській Русі, натомість політично-державна назва Руська Земля мусіла вже прикладатися також до прилучених територій з власними князями. Іншими словами, тепер Київсько-Руська держава та Руська Земля починають мати вже одно й те саме значення. Після смерти Ярослава Мудрого назва Руська земля поширюється ступнево на всю імперію.

Ця нова назва для збірної власности династії Рюриковичів, спадщини Ярослава Мудрого, що розпадалася на напівса-мостійні, а то й самостійні уділи, зв'язані хоч би слабами вуз-лами федерації, потрібна була для того, щоб підкреслювати відповідальність усіх князів за зберігання Руської Землі, зокре-ма супроти чужинців, передусім степовиків, що наступали зі сходу. Впродовж XII стол., одночасно з тим, як назва Руська Земля поширюється на всю територію колишньої імперії, етніч-на назва Русь, що перед тим охоплювала племена полян та чер-

нігівських і переяславських сіверян, поширюється крок за кроком на всі племена колишніх антів, отже також на захід від Дніпра, на Поділля, Волинь, а найпізніше на Галичину, себто на всі племена Руського Роду. Тому вже в джерелах XII стол. Руссю ніколи не вважаються землі ільменських слов'ян, білоруські землі кривичів полоцьких чи смоленських, землі дреговичів та радимичів. Так само Руссю не є землі нинішнього російського народу — Ростовщина, Муромщина і новий центр нового народу Суздаль з Володимиром над Клязьмою.

В другій половині XII стол. федеративні зв'язки між окремими частинами Київсько-Руської держави так ослабли, що фактично мали ці зв'язки вже характер радше моральний, який крив у собі прив'язання хіба до спільної Церкви, кермованої київським митрополитом, до одної культури, що поширювалася по всій території колишньої імперії, та до права членів династії Рюриковичів⁴⁹).

Розуміється, найбільше заінтересованою в зберіганні єдності була Київська Русь, однак всі заклики єднатися в ім'я „інтересів Руської Землі” знаходили щораз слабший відгомін, особливо в тих центрах, де вже почали виразно формуватися ядра нових народів: білоруського в Полоцьку та Смоленську, російського в Суздалі та Володимирі і, нарешті, в Новгороді Великому.

Доказів на те, що в XII стол. Русь — це виключно нинішня Україна, зустрічаємо дуже багато в джерелах, писаних на її території, і в джерелах, створених уже в нових центрах поза Руссю. Як сказано вище, льокальна назва полян-Руси уже в X стол. стосується також до лівобережних земель Чернігівщини, Переяславщини та до Тьмуторокані, що наприкінці XI стол. перестала існувати, залита степовиками. Такий зміст поняття Руси зберігався також в XI столітті. Західньоукраїнські землі довгий час Руссю не називались, і це може бути доказом, що там ще не витворилося тоді свідоме почуття спільності з Руссю, не зважаючи на спільні етнічні прикмети, що існували від передісторичних часів.

---

⁴⁹) Б. Рибаків вважає, що в половині XII стол. всі уділи Київсько-Руської держави були вже самостійні. — З'їзд советських археологів. Дві доповіді акад. Рібакова. „Український Історичний Журнал”, 1960, 5, ст. 155. Той самий: „Обзор общих явлений русской истории IX — середины XIII века”, Вопросы Истории, Москва 1962.

Наведемо тільки для прикладу, як про значення назви Русь говорять літописці XI-XII стол.:

Київський князь Із'яслав Ярославич, прогнаний братами з Києва, опинившись на Волині, з вдячністю згадує про свою дружину, що з ним „вийшла з Руської землі”. Переходячи з Волині на Київщину, він зазначає, що вступив „в Руську землю”. Тоді ще навіть деревська земля з населенням антської групи, залежна від Києва, не називала себе Руссю. Князь Святослав, що сидить у Києві, кличе з деревської землі свого помічника Рюрика „в Русь”. Ще в XII столітті для галичан київське військо — це „руське військо”, а київські бояри — „руські бояри”.

Та рівночасно з політичним розпадом Київсько-Руської імперії в XII стол. назва Русь поширюється на захід, і в половині XII стол. Волинь стає вже також частиною Русі. Після війни поміж Із'яславом II київським та Володимиром галицьким, Володимир відступає Із'яславі „руські городи Шумеск, Тихомль, Вигошев, Гнойниця, Божськ” (Іпат., 1152), всі на східній Волині. В р. 1147 володимир-волинського єпископа називає літописець Новгороду Великого єпископом „Рускія области” (Новг. I, 1149). На переломі XII і XIII століть уже й Галичина вважається частиною Русі, коли галицько-волинський князь Роман Мстиславич, зайнявши Київ, проголосив себе „самодержцем всея Русі”. Від того часу і Галичина називається вже частиною Русі, і бере активну участь в обороні всієї держави проти степовиків у битві над Калкою (1223), а пізніше постійно проти татар. *Тоді вже закінчилася формація українського народу.*

У першій чверті XIII стол. не лише джерела, писані з українського становища (Іпатіївський список), але й основне джерело, писане з суздальсько-московського становища (Лаврентіївський список), зараховують до Русі тільки землі нинішньої України, виразно включаючи і Галичину. Наведемо місце з цього літопису, з якого видно, що Суздальсько-Володимирська держава від самого початку ставилася байдуже до наступу татар на Східню Європу і що виключно українські, „русські князи” взяли на себе увесь тягар боротьби, що скінчилася кривавим погромом над рікою Калкою в 1223 році. Ось це місце: „Слышавше *Русскіи князи*, Мстислав кыевскый, Мстислав Торопичскый и черниговскый и прочии князи сдумаша ити и на ня (татар), мняше, яко ти пойдут к ним. И послашася в Володимерь (над Клязьмою) к великому князю Юргию, сину Всеволожу, прося помочи у него; он же посла к ним благочтиваго князя Ва-

силька . . . с Ростовци. *И не утяну Василко прити к ним в Русь. А князи Русстїи идоше . . . и побыжени быша от них и мало их избы от смерти . . . Глаголют, бо тако, яко Кыян одиных изгыбло на полку десетом тысячъ, и бысть плачь и туга в Руси . . . Се же слышав Василко, приключышевся Руси, возвратися от Чернигова . . . и вниде в свой Ростов*⁵⁰).

Тут суздальсько-володимирський літописець виразно протиставить свої міста Володимир, Ростов — Русі, а своїх князів — руським князям. Суздальці вже мало заінтересовані в справах Руси, і їх літописець пише, що після цього погрому „бысть плачь и туга в Руси”, а не в суздальсько-володимирській землі.

Не слід думати, що лише на переломі XII і XIII століть сформувався русько-український нарід. *В тому часі остаточно сконсолідувалась національна свідомість всього русько-українського етносу навколо Київської Руси, тепер уже навіть політично ослабленої. Русь, Рід Руський, себто народ руський-український, існував в першій половині XI стол., і його національна свідомість, сполучена із щирим патріотизмом для Київської Руси-України, існувала вже як свідоміа ідея в першій половині XI стол., за часів Ярослава Мудрого. Видно це з писань митрополита Іларіона та його сугасників.* Одначе, ця свідомість народної єдності не була однаково глибока над Дніпром і на периферіях Руси, особливо на західніх периферіях. Тепер, на переломі XII та XIII століть, ця свідомість єдиного народу охопила вже всі етнічно-українські, староантські племена та землі.

Відповідальність не тільки киян, не тільки чернігівців, волинян, але також галичан за добро спільної батьківщини, готовість боронити рідний край, як над Калкою, всюди, де була потреба, свідчить, що Рід Руський, руський-український нарід був уже не тільки народом, але й нацією, прикладаючи до тих часів модерне слово „нація”.

В другій половині XII стол. з галицького центру, як з другої столиці Руси-України, перебудовується новий економічний простір на місце колишнього імперіяльного економічного простору з осередком у Києві, який розвалився внаслідок спаралізування „путі з варяг у греки”. Основним стрижнем нового економічного простору Руси-України стає Дністер, яким знову нав'язується торговельний зв'язок з Чорним морем. Кінцевою ста-

---

50) Полное Собрание Русских Летописей (ПСРЛ), т. I. Лаврентьевская и Суздальская летопись, Москва 1962, стор. 446-447.

цією дністрової магістралі стає місто Новий Галич (Галац) над Дунаєм. З галицького центру наладнуються також торговельні та політичні зв'язки з Візантією, Угорщиною, Польщею, з хрестоносцями над Балтикою. Отже, розклад Київсько-Руської імперії не заломив характеру самої Русі-України, як сформованого вже окремого народу-нації.

Русь-Україна тепер вже навіть протиставиться іншим частинам колишньої Київсько-Руської держави, як чужим для неї. Це видно з багатьох місць Іпатіївського літопису (української редакції), як також з літописів московських редакцій, Лаврентіївського та новгородських. В Іпатіївському літописі під роком 1141 записано: „Віжашу Святославу из Новгорода идяшу в Русь ко брату” (його брат був в Києві). Під роком 1154 в Іпатіївському літописі сказано: „В том же лети поїде Дюрги с Ростовци и Суздальци и с всеми дітми в Русь” (до Києва); і таке: „в том же зими пошел бі Дюрги в Русь (із Суздаля), слишав смерть Изяслава” (в Києві).

Інші приклади: „Святослав иде к Нарижку и перешед Оку и ста... В тоже время прибегоша дітски з Руси повідаша йому Володимира в Чернігові, Изяслава в Стародубі” (Іпат. 1147). Чернігів і Стародуб — це Русь-Україна. Князь Юрій в Суздалі нарікає: „Тако мні ніту части в Руской Земли и дитем моим” (Іпат. 1149). По убивстві Андрія Боголюбського суздальськими боярами записано в Іпатіївському літописі: „Видівше смерть княжу Ростовци и Суздальци... Ріша... князь наш убіен, а дітей у него нітут, синок его да в Новігороді, а братя в Руси” (Іпат. 1175). Його брати були в Чернігові. Таким чином Новгород, Ростов, Суздаль, Нарижськ, ріка Ока — то не Русь.

Переяслав, що лежить на південний схід від Києва, постійно в Лаврентіївській хроніці, написаній із суздальського становища, зветься „Переяслав Руський”, натомість новий Переяслав, зложений на Суздальщині, зветься „Переяслав Заліський”, себто за лісами (Лавр. 1109, 1201, 1215, 1227, 1228, 1230). Під роком 1149 в Іпатіївському літописі записано, що Из'яслав князь київський, переяславський та волинський відвідує свого брата Ростислава у Смоленську і — „Изяслав дари Ростиславу, что от Руския Земли и от всих царских земель, а Ростислав дари Изяславу, что от верхних земель и от варяг”. Тут руським землям протиставляться землі „верхні”, себто з-над горішнього Дніпра, землі білоруські та суздальсько-московські.

Порівнюючи записи Іпатіївського літопису під 1147 роком та 1-го Новгородського під 1149 роком про справи так званого Київського Собору 1147 року, на якому вибрано митрополитом українця Клима Смолятича, читаємо в 1-му Новгородському літописі таке: „Иде архиепископ Нифонт в Русь (до Києва), позван Иязславом и Климом митрополитом. Ставил бо его бяшетъ Иязслав со епископи *Руския области* не слав Цареграду”. Що це є та „Руська область” докладно інформує нас Іпатіївський літопис під 1147 роком. Пишеться там, що митрополита Клима вибрали такі єпископи під проводом чернігівського Онуфрія: єпископ Білгороду (Київщина), Переяслава, Юрієва (Київщина) та Володимира Волинського, отже всі з Русі-України, з „Руския области”.

Ту область Новгородський літопис називає Руською областю. Виборові Клима протиставилися два єпископи з-поза Русі-України, смоленський та новгородський.

Таким чином Русь, нинішня Україна, в XI-XIII століттях виразно протиставиться, як окрема національна одиниця, північним землям, себто нинішній Білорусі та Суздальщині-Московщині, які тоді не вважали себе за частину Русі. На це, зокрема, звертаємо увагу, бо нерідко навіть деякі українські історики назви „Північна Русь” помилково уживають на означення Московщини та Білорусі з Новгородом, а назву „Полуднева Русь” — на означення України. Як бачимо з джерел XI-XIII століть, це окреслення не наукове, а впроваджене до історіографії російськими вченими, які бажали й донині бажають бачити в середньовічних часах на всьому просторі Східної Європи одну Русь — і на Україні, і на Білорусі, і на Московщині. В джерелах XII стол. Північна Русь це Чернігівщина, Полісся, Волинь, а Полуднева Русь — землі степової України.

Одночасно з тим, як за етнічними землями Київської Русі-України закріплюється назва Русі, як країни русинів у латинській мові, цю назву щораз частіше перекладається словом — назвою Ruthenia, а її населення словом Rutheni. Стара назва „Руська земля” лишається ще за всім простором колишньої Київсько-Руської держави, хоч вона вже давно перестала існувати, радше вже на означення просторів, де діяла русинізація, себто впливи культури Київської Русі.

Серед живої вже свідомости русько-української єдності та солідарности народжується вже й *русько-український патріотизм*, про який зберіг нам вістки Іпатіївський літопис, описуючи

події з половини XII століття та наступних літ. Це був час, коли наближався вже відкритий удар поміж Суздальем та Києвом 1169 року. Провідником того оживленого патріотичного руху на Русі-Україні стає старша віднога Мономаховичів, наслідників Мстислава Мономаховича.

Першим свідомим патріотом Русі-України був князь Із'яслав Мстиславич з пол. XII стол. Це він став ініціатором націоналізації Руської Церкви, себто її унезалежнення від візантійського патріарха. Київ планував він знову зробити церковним та духовим провідником усієї Руської землі. На київського митрополита він підібрав українця Кліма Смолятича, вченого, аскета, а водночас патріота, якого енергійно підтримував до своєї смерті. Для нього взором були руські київські святі XI стол.

Змагаючись зукраїнізувати київську митрополію, Із'яслав входить у конфлікт з усіма північними анексами Руської держави, отже з територіями, на яких формувалися вже народи російський, білоруський та новгородський. Там візантійські впливи були сильні. Син Із'яслава, Мстислав Із'яславич, це, мабуть, найкращий взір українського князя передтатарської доби. Він бачив вже розвал Руської держави-імперії через заломання її економічного хребта, Дніпрового водного шляху, який був спричинений половцями. Він бачив, що Суздаль уже непримиренний ворог Русі, який лише чигає на згубу Києва. Тому Мстислав збирає українських князів і звертається до їх сумління. Цей його драматичний виступ так записано в Київському літописі під р. 1169: *„И вложи Бог в сердце Мстиславу мысль благу о Руской Земли. Занеже ей хотяше добра всем сердцем: и сзва братью свою и нага думати с ними река им тако: братье, пожалытеси о Руской Земли, о своей отгини и дідині, оже несеть христьяне на всяко літо у віжі свои (половець), а с нами роту взимаюче, всегда переступаюче. А уже у нас и Греческий путь изотимають, и Соляний и Заложний; а ліпо ни било братье взряче на божію помоч и на молитву святой Богородици поискати отець своих и дід своих пути и своей чести”*.

З такими словами звертався він до провідників руського народу напередодні зруйнування Києва суздальцями (1169). По тій страшній катастрофі він веде далі боротьбу проти Суздаля збірними українськими силами. Його син Роман Мстиславич був „самодержцем всея Русі”, творцем об'єднаної Руської держави від Дніпра по Вислоку зі столицею в Галичі.

Зруйнування Києва Андрієм Боголюбським тільки скріпило солідарність князів Мстиславичів. В р. 1178, коли новгородці, застрашені зростом сили та амбіцій суздальських князів, вислали послів до брата князя Мстислава Із'яславича, Мстислава Ростиславича, запрошуючи його на новгородський княжий престіл, він, як записано в Іпатіївському літописі, заявив: *„Яко не могу ити из отчины своеї и со братьею своею розойтися, прилежно бо тщається, хотя страдати от всего сердца за отчину свою, всегда бо на великія діла тсняся, размишлывая с мужи своими, хотя исполнити отезгествіе свое. Си размишлывая вся во сердци своем нехотя ити”* (стор. 120). Але брати і бояри Мстислава приневолити („принудиша”) його прийняти це запрошення („зовуть тя с честю”), і він пішов княжити до Новгороду, *„положи на умі своем: аще Бог приведет мя сдорового дни сія, то не могу никакоже Руской земли забити”*.

Для Мстислава Ростиславича Новгород та й взагалі області поза Руссю-Україною вже не були батьківщиною, це вже була чужина. Коли ж він пішов княжити поза межі своєї батьківщини, то завжди мав глибоко в серці постанову не забути Руської Землі і працювати для неї. Цю постанову він виконав і свого сина виховав в любові до Русі-України. Його син відомий в історії Мстислав Удатний, теж спершу новгородський князь, добровільно, без будь-яких конфліктів з новгородцями, що аж надто часто бували в Новгороді, перенісся на Русь-Україну до Києва. Згодом, по смерті Романа Мстиславича, самодержця всієї Руської Землі, в часі анархії, вмішався він у справи Галицько-Волинської держави, прогнав з Галича угрів і сам там засів, зберігаючи обітницю передати галицький престіл легальним спадкоємцям, дітям Романа Мстиславича, Данилові й Василькові. Це він виконав. Київ, Галич — це для князів Мстиславичів уже дорога батьківщина, а північні землі, Новгород, Суздаль — чужина.

Мстислав Удатний засвідчив свою любов до Русі-України, зокрема, тим, що разом з іншими князями зорганізував похід проти татар, які 1223 року вперше появилися на східніх межах Русі-України. Цей похід, що був проведений при повній байдужності суздальських князів і що покінчився катастрофою над рікою Калкою, засвідчив високий патріотизм князів України-Русі. Тоді на полі бою згинуло 10 тисяч самих тільки киян.

ІХ. КИЇВСЬКО-РУСЬКА ІМПЕРІЯ ТА ЇЇ РОЗКЛАД

В історії постання та занепаду багатоетнічних держав-імперій, якою була також Київсько-Руська держава, виявляється, що їх довше чи коротше існування залежало від внутрішньої сили центральної влади та від зовнішніх чинників. Різномітна імперія для свого збереження мусить мати сильну центральну владу, яка частини імперії тримала б у залежності від центру і при допомозі вищих культурних сил гамувала відосередні сили, витворюючи рівночасно прив'язання до імперії. Щоб забезпечити внутрішню дисципліну етнічно відмінних частин, імперія мусить забезпечити собі також зовнішній фронт, щоб відосередні сили не використовували зовнішньої слабости для свого скріплення.

Київсько-Руська держава була створена силою зброї варягів, які вибрали найбільш культурну частину нової політичної структури, Київську Русь-Україну за домінуюче ядро держави. Первісний плян будови тої імперії був правильний, бо, збудована силою, вона в майбутньому мала скріплюватися культурними впливами Київської Русі, яка одинока могла піднятися систематичної державної та культурної асиміляції різномітної, культурно відсталого півночі. Одночасно київський державний центр завжди повинен був мати на увазі зовнішню безпеку імперії, як запоруку її політичного і економічного росту.

Наступні століття показали, що Київська Русь уміла тільки частинно виконати роллю сторожа імперії. Київська Русь, як держава антських слов'ян з їх духовними прикметами, про які вже була мова, тільки частинно надавалася до місії керманіча різномітної імперії. Київська Русь своєю гуманною та атракційною культурою могла асимілювати різномітні області перед впровадженням християнства слабше, а по впровадженні християнства з великою силою, однак вона була наслідником антів-індивідуалістів, вихованкою грецького свободолюбного духа, теж сильно індивідуалістичного, і таким чином не мала даних створити сильний державний центр, який, з одного боку, фізичною силою влади, а з другого — силою культури міг би стоплювати примітивні племена в одну цілість, з внутрішнього

переконавання заінтересовану в збереженні імперії. Влада Київської Русі не зуміла обома засобами витворити державного імперіяльного патріотизму. До того ж перед київською владою стояло дуже важке завдання забезпечити границі держави, зокрема зі сходу, проти наступу тюркських орд — печенігів, торків, половців і, нарешті, татар. Від забезпечення границь залежав економічний зріст усіх частин імперії.

Впродовж півтори сотні літ по 879-882 рр. цілість держави берегли варязько-слов'янські збройні сили, що стояли на услугах київського державного центру. Історія Олега, Ігоря, Святослава та Володимира це була історія приведення різноетнічних племен до державної дисципліни. Одначе, варязька збройна сила вже в часах князя Володимира почала топитися, бо варяги, швидко асимілюючись, ставали такими самими русинами, як і антські слов'яни. Зрозумівши це, Володимир став шукати духово-морального цементу для втримання імперії і відкрив, що тим цементом може бути християнство.

Варяги, як збройна сила, останній раз ще допомогли Ярославові Мудрому здушити внутрішню анархію по смерті Володимира. Панування Ярослава Мудрого — це останній період існування варягів як окремої етнічної та збройної сили. Після його смерті в Київській Русі були вже тільки дружинники-русини варязького роду, що зовсім засимілювалися і стали такими самими „од роду руського”, якими були антські слов'яни.

М'яка вдача антських слов'ян, індивідуалізм всередині самої таки династії проявилися лихими наслідками зараз же по смерті Ярослава. До того ж сам останній керманіч імперії, Ярослав Мудрий, виявив дивний брак реалізму в державних справах. Годі зрозуміти, як міг цей висококультурний монарх встановити такий непевний на майбутнє спадковий статут, спертій не на засаді права примусу, але тільки на засаді морального авторитету, себто доброї волі.

Державу, що все ще складалася з різноетнічних елементів із відосередніми тенденціями, до того ж уже дуже серйозно zagrożену із сходу печенігами, він ділив на низку уділів в доброті батька, щоб кожний син дістав свою частку. Ярослав вірив у моральність своїх наслідників, бо найстарший київський князь не мав властиво ніякої, спертої на праві, зверхности над молодшими братами: з волі Ярослава, він мав бути для них тільки „в отця місто”, себто заступити батька. Залежність чисто морального характеру.

Цю помилку Ярослава Мудрого історики звичайно пояснюють тим, що це були часи феодалного роздрібнення всієї Європи, отже й Київсько-Руська держава не могла бути винятком. Але поділ держави Ярослава на уділи це не був поділ по лінії феодалного права. При феодалному устрої існував — головний володар і феодалний зверхник-сюзерен, якому підлеглі мали складати присягу на вірність та послух. Порушення феодалної присяги давало право феодалному зверхникові примусити порушника до вірності, або й відібрати в нього уділ. При феодалному праві не було моральної залежності в „отця місто”, а була така правна залежність, припечатана присягою; вона мала бути виконувана з усією лояльністю підлеглого феодала супроти зверхника. Правда, і на Заході феодалні васалі не завжди дотримували присяги і, зростаючи на силі, розколювали державу на феодалні уділи, однак на Заході могутнім гальмом, що спиняло повне роздрібнення держави, була королівська корона, яку звичайно діставав феодалний сюзерен з рук Римського Престолу. Коронований папою володар здобував такий авторитет в цілій країні, що рідко коли відважувався підлеглий васаль ставити під сумнів авторитет коронованого монарха.

З київських володарів один лише Із'яслав Ярославич дістав від папи Григорія VII королівську корону на вигнанні, але по повероті на київський престіл жив він тільки два роки. Звичай коронувати володаря — зверхника над удільними князями на Русі не міг собі здобути права громадянства тому, що Руська імперія під церковним оглядом була частиною Східної Церкви. Не зважаючи на свої близькі зв'язки із західним католицьким світом, формально вона не входила в систему західнохристиянської спілки народів (*Communitas Christiana*) і тому ніхто з володарів на Русі не міг поряду діставати королівської корони, як ознаки своєї незалежності назовні та своєї зверхности всередині держави над удільними князями.

У своїм статуті наслідства Ярослав Мудрий допустився двох основних помилок: 1) знищив центральну владу держави-імперії, 2) відкрив браму дальшим поділам держави на щораз менші та щораз слабші князівства. При такій системі втримати різноетнічні периферії було майже неможливо. Так само неможливо було такій слабкій державній владі зорганізувати ефективну оборону проти зовнішніх ворогів із сходу. Ця оборона стала справою існування чи повного розкладу імперії.

Державно-устроєву похибку Ярослава кілька десятків літ пізніше старалися направити самі князі під проводом енергійного Володимира Мономаха на з'їзді в Любечі (1097), закріплюючи права поодиноких галузей роду Ярослава Мудрого на поодинокі родові землі. Одначе, спинити тенденції до дальших поділів і до дальшого ослаблення київської держави ніхто не був всилі. *Київський державний центр по смерті князя Ярополка Мономаховича (1139 р.) на ділі перестав існувати. Настав кінець імперії як цілоти, а слабу федерацію земель-уділів, в якій мали ще якийсь вплив княжі з'їзди, „княжі снєми”, заступило кілька десятків самостійних держав, кожна з власною внутрішньою політикою, навіть із закордонною орієнтацією.*

У такій політичній ситуації зродився, побіч Новгороду Великого та Полоцька, новий центр опозиції на північно-східних, фінсько-слов'янських територіях, що тяжіли до княжого городу Суздаля. Опозиція цього нового центру докорінно різнилася від дотеперішнього індивідуалізму князів поодиноких уділів розбитої вже Руської Землі. Це вже була опозиція не проти київського князя Мстислава, Юрія, Ярополка чи якогось іншого князя, що засів на київському престолі, очевидно, з повним легковаженням моральної Ярославової засади „в отця місто”, але опозиція проти самого Києва та його провідної ролі на сході Європи.

Суздальська, передмосковська опозиція прямувала вже за ясно намігеним пляном не тільки до пониження, але й до виразного знищення значення Києва, й то засобами, негуваними для м'якої, поетично-сантиментальної духовости антських слов'ян, все таки в засаді моральної. Проти гуманного Києва виступив Суздаль, ядро вже нового народу, з суто реалістичною духовістю, щоб покласти противника на лопатки всіми засобами, вклюзно з постійним союзом із половцями — запеклими ворогами Київської Русі. Сантимент до „матері городів руських”, до святої київської Софії, до святих печер київської Лаври з хором святих угодників не відігравав тут аж ніякої ролі й не спиняв плянаної політики сплюндрувати Київ, а на його руїнах поставити Суздаль, ще пишніше розбудований Володимир над Клязьмою, зробивши його столицею імперії Східньої Європи.

Таку політику заініціював Юрій Мономахович Долгорукий, вихованець Києва, беручись до неї обережно, немов з викидами сумління. Ту політику вже цинічно продовжували його сини, Андрій та Всеволод.

Андрій, званий Боголюбським, це вже вихованець Суздаль; відомий, як руйнік Києва (1169), став він на ділі першим історичним москвичем. Ту саму політику, як вже вдосконалену систему, вів далі його брат і наслідник Всеволод, прозваний „Большое Гнездо”. З ним на обрії Східньої Європи появилася вже виразна тінь Москви, противника Київської Русі-України.

В такій ситуації повного розкладу імперії ставала щораз пекучішою справа оборони східніх меж, зокрема південної частини імперії Русі-України, супроти половців. З браку центральної влади цей тягар спадав на князів, що сиділи на землях, суміжних із степами.

По смерті Володимира Мономаха, переможця над половцями, тільки на короткий час половецька змора зникла. Вона знову з'явилася з усією силою в часі повного ослаблення київської центральної влади.

Лівобережний Переяслав став пограничним оборонним містом проти половців; сама Переяславська земля лежала в руїні. *Користаючись з браку сильної влади в Києві, половці завдали може найбільш дошкульного удару цілості Київсько-Руської держави тим, що, опанувавши в південній Україні обидва береги Дніпра, перетяли водний дніпровий шлях. Тим ударом вони завалили єдину економічну структуру імперії.*

Як сказано вище, з прилученням під владу Києва варязькою військовою силою північних країн горішнього Дніпра та озерної області ільменських слов'ян утворився з Руської Імперії великий економічний обшир, хребетним стовпом якого став чорноморсько-балтійський торговельний шлях головно рікою Дніпром та системою „волоків” в околиці Смоленська на півночі та дніпрових порогів на півдні. З цієї могутньої економічно-торговельної системи в одній державі користали: північна магістраля Новгород Великий, центр „волоків” у білоруських областях, зокрема Смоленськ над Дніпром, одночасно торговельна центральна тих етнічно чужих „верхніх областей”, як їх називає „Повість временних літ”. Та найбільше користала столиця імперії, Київ, який контролював цей могутній як на ті часи економічний організм, стягаючи поважні прибутки для великого князя. Саме ці прибутки уможливили Володимирові Великому та Ярославові Мудрому розбудувати Київ, його архітектуру та культуру взагалі.

Ці матеріальні засоби давали можливість зорганізувати на сході таку оборонну систему, якої азійські кочовики несили

були проломити. Але самі укріплення не могли бути постійною розв'язкою оборони проти сходу. Для держави-імперії треба було повести таку оборонну політику, щоб тих кочовиків, печенігів та половців, які щороку висмоктували живу кров з Русси, зокрема з Лівобережної України, засимілювати, зробити постійними союзниками-приятелями, перетворити на свого роду степових козаків-пограничників. Матеріальні засоби на таку операцію були, однак для організації постійної оборони потрібний був єдиний сильний центр і ясний план, намічений на століття. Розбиття держави на півсамостійні, а пізніше й самостійні уділи було прямим запереченням такого плану.

Відсутність оборони призвела не тільки до вилюднення Лівобережжя, але й до смертельного удару — до знищення економічної системи держави-імперії. В половині XII стол. половці, як уже згадано, перетягли балтійсько-чорноморський водний шлях в Південній Україні, спричинивши тим розпад одноцілого економічного обширу на кілька самостійних економічних районів: новгородський, білоруський (полоцько-смоленський), суздальсько-ростовський і, врешті, український, однак вже з центром не в Києві над Дніпром, а в Західній Україні. Запад політичного значення Києва, як осередку держави, потягнув за собою повний упадок економічної сили Києва.

В економіці світу ніколи не буває пустки. Залишені Руссю візантійські та чорноморські ринки перейшли в руки Венеції, а в потатарській добі також частинно в руки її суперниці, теж італійської морської республіки Генуї. Візантійських ринків Галицько-Волинська, західньоукраїнська держава вже ніколи не привернула в розмірах Руської імперії, хоч наладнала водну комунікацію з Чорним морем рікою Дністром.

Економічну слабкість київського центру спритно використав новий державний твір, Суздальсько-Володимирська держава з сильною автократичною владою князя. Ривалізуючи успішно з Києвом, ця держава розв'язала на свою користь проблему східних степовиків-половців, уклавши з ними тісний союз, звернений проти Києва. Це допомогло новій, передмосковській державі розбудувати економіку, поширити рільництво на витереблюваних просторах суцільного лісу і таким чином стати головним годувальником Республіки Новгороду Великого, який тоді, враз із політичною зверхністю, поширив свої торговельні артерії на північні лісові простори аж по Урал. Монополія Московської держави у харчуванні Новгороду Вели-

кого допомогла автократичній Москві поволі розтягати та зміцнювати свої політичні впливи в тій республіці. В результаті, в другій половині XV стол. (1478) Велике Московське князівство поглинуло республіку Новгороду Великого, суперника Києва.

У зберіганні єдності Руської Землі, природна річ, найбільше заінтересована була Київська Русь, ядро імперії. Тому з Києва йшли постійно настирливі кличі на відчужені вже периферії „боронити Землю руську проти чужоземців”, зокрема „поганих половців”. Ідея єдності держави найкраще віддзеркалена у безсмертному епосі „Слово о полку Ігоря”. Одначе, заклик його автора до солідарности Рюриковичів у другій половині XII стол. залишався вже — поза антською Київською Руссю — без відгону. Та інакше не могло й бути, коли суздальсько-володимирський князь Всеволод, до якого персонально звертається автор „Слова”, хотів бути володарем Києва. Його явне накладання з ворогами Києва не вважалось вже навіть за зраду Руської землі, бо її єдности вже тоді на ділі не було.

Цинічного реалізму князя Всеволода не поділяли освічені кола і на північних периферіях розложеної імперії. Впливи київської культури робили й тут своє. Зокрема, „книжним людям” важко було забути, що таки колискою їх християнства та матір’ю Церквою, що дала їм освіту, був Київ із святыми печерами угодників, із святою Софією. У них вже існував свого роду патріотизм Київської імперії — тої поширеної Руської землі. Тому вони ще й тоді співали пеани на честь Києва. Такий пеан на честь „матері городів руських” з половини XII стол. записаний у Никонівському літопису, пізнішій компіляції засадничо московської державної ідеології. Є там така апострофа: „Бо хто ж може не полюбити Київського володіння, бож це всяка честь і слава, і велич, і голова всім руським землям. У Києві з усіх віддалених царств збиралися всякі люди й купці, і всякого добра з усіх країн було в нім”⁵¹).

Ентузіазм для Києва, свого роду навіть патріотизм для Руської землі, себто Київсько-Руської імперії, зустрічаємо також на землях білоруських, на землях ільменських слов’ян, навіть

---

51) Там читаємо: „И кто ибо не налюбить Киевское Княжение, понеже вся честь и слава, и величество, и глава всим руским землям. В Киеви от всех дальних царств стичахуся всякие человекы и купцы и благ от всех стран бише в нем”. Никоновская летопись, Полное собрание русских летописей, т. IX, стор. 202.

у Суздальсько-Володимирській державі, прототипі Московської держави, не зважаючи на діаметрально протилежну політику їх влади.

Голоси державного патріотизму з кінця XII та першої половини XIII стол. були вже тільки відокремленими та слабкими відгуками минулого. Вони не могли змінити факту, що Руська держава-імперія в другій половині XII стол. перестала вже існувати, а на її місці формувалися поза Руссю-Україною нові народи: новгородський і суздальсько-володимирський, як ядро московського народу, відколи в першій половині XIV стол. Москва стала фактичним політичним та економічним осередком цих північно-східніх земель розложеної Київської імперії. Природна річ, вони не були ще сформовані як окремі народи, однак їх етнічна близькість, політичне провідництво поодиноких центрів, нарешті їхні власні економічні інтереси прискорювали перетворення їх в окремі народи. Кожний із цих нових народів, зокрема новгородський та суздальсько-володимирський, проявили сильну експансію. Перший — у північно-східню сторону, другий — на всі сторони, зокрема на схід у напрямі Волги.

Х. КУЛЬТУРНА РУСИНІЗАЦІЯ КИЇВСЬКО-РУСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Київська Русь, як ядро держави-імперії, утвореної між 879-882 рр., культурно стояла куди вище від прилучених північних територій і тому природно притягнула до себе варягів, які вибрали Київ на столицю нової держави. Все ж таки культура Київської Русі з часів перед введенням християнства не мала ще виразно з'ясованого духового змісту, щоб впливати на культурно нижчі області півночі. Того духового змісту набула вона лише по введенні християнства в церковно-слов'янській мові, після створення церковної організації, власного письменства та ін. Тож разом з християнством на північні землі приходила духовна культура Києва, її твори, звичай літописання, правні поняття „Руської Правди”, а далі церковне мистецтво і, як синтеза, русько-українська християнська духовість. Всю цю, несену київськими русинами на північні, а згодом на російсько-білоруські простори, многогранну культуру ми називаємо русинізацією цих просторів.

До смерті Володимира Великого північні землі трималися в залежності від київського центру здебільша силою зброї, але коли за Ярослава Мудрого зерно, засіяне Володимиром, почало кільчитися, по всіх частинах імперії з'явився новий чинник суцільності держави духово-морального характеру. Впливи християнсько-київської культури поширювалися на терени етнічно чужородні, на слов'янські та щойно слов'янцeni. Тому в одних частинах держави вони зацеплювалися легше і западали глибше в душі населення, в інших приймалися тільки поверховно, бо київська культура була заслаба, щоб знівелювати чужоетнічний характер та місцеві життєві вимоги, відмінні від тих, що панували в поантській гелленізованій Русі-Україні. Там сепаратистичні сили були занадто великі, щоб самими культурними впливами тримати постійно периферії у політичній залежності від Києва, зокрема, коли державна влада була слаба. Одначе, навіть тоді, коли по смерті Ярослава Мудрого (1054) державний центр заломився, а по смерті Ярополка Мономаховича (1139) на ділі перестав існувати, київське хри-

стіянство та київська культура все ще діяли в розложеній уже імперії, тепер уже називаній Руською землею.

Тими чинниками, що підтримували моральну єдність Руської землі, були:

а) *Спільна династія Рюриковичів*, як наслідників Володи-мира Великого. При тодішній фєвдальній ідеології Європи, де приватна та публічна власність слабо відрізнялися, теоретично вся територія Руської землі була власністю династії Рюрикови-чів навіть при удільному розбитті Київсько-Руської держави XII та XIII століть. Кожний Рюрикович мав право старатися про якийсь уділ, і ніхто з-поза їх династії не міг рядити в якійсь частині Руської землі. Це право сиділо так глибоко в переко-нанні тодішнього громадянства, що навіть землі з виразно рес-публіканським устроєм, як Новгород Великий, Псков чи По-лоцьк, таки задля форми мали князя, хоч і без влади. З права династії Рюриковичів на всі частини Руської землі виводили свої права суздальсько-московські князі XIV і наступних сто-літь, себто тоді, коли між Руссю-Україною та Московщиною не було вже дійсних зв'язків ні церковних, ні культурних.

б) Може найсильнішим реальним лучником частин полі-тично роздрібненої Руської землі була *Церква, оголована ки-ївським, або руським митрополитом*. Християнство причинило-ся найбільше до наближення не-руської півночі до Києва, хоч спершу не приймалося воно там так скоро, як в Київській Русі, що вже від антських часів мала деякі зв'язки з християнським греко-римським світом.

Значення церковного чинника в домінуванні Києва розу-міли ті відосередні сили, що прямували до політичної сепара-ції, зокрема Новгород та Суздаль. Не сподіваючись мати влас-ного митрополита, Новгород принаймні постарався, щоб його єпископ мав титул архієпископа. Суздаль уже в другій поло-вині XII стол., за князя Юрія Долгорукого, старався в Царго-роді добитися власного митрополита, хоч без успіху. Патріярх противився діленню Руської Митрополії, бо це утруднювало б його контролю над київською митрополічною провінцією, в якій проявлялися тенденції для Візантії дуже небажані, як зв'язки із західними християнами, гострі домагання, щоб Руська Церк-ва мала більше національний характер, зокрема мала русинів-українців митрополитами. Перед наїздом татар на Київ Єпис-копат у переважній більшості був руського походження, але тільки два київські митрополити, обидва визначні вчені, пись-

менники та богослови, напевно були русинами: Іларіон, що був митрополитом за останніх років панування Ярослава Мудрого, та Клим Смолятич, вибраний митрополитом на київському соборі 1147 року. Третій, Єфрем, з кінця XI стол. був, правдоподібно, русином з походження. Всі вони, одначе, не були визнані царгородськими патріярхами.

Суздальські князі Юрій Долгорукий, Андрій Боголюбський та Всеволод, не можучи добитися власного митрополита для своїх земель, з антагонізму супроти Києва, ревно підтримували провізантійську церковну політику патріярха в київській митрополії, і ця церковна політика стала традиційною в Московській державі.

Антагонізм християнського півдня — України — до християнства на північних територіях мав своє джерело також в іншій християнській ідеології на Русі та поза Руссю. Християнська Церква на Русі пильно зберігала свою незалежність від світської влади, не претендуючи на політичні впливи серед громадянства. У Суздалі вже за Андрія Боголюбського місцевий владики, встановлений з волі князя, став виразно на послуги його насильницької політики, що привело до осудження цього владики митрополитим судом у Києві та усунення його з владичого престолоа, а згодом до убивства і самого князя Андрія суздальськими боярами.

Зберігаючи ідеологію вільної Церкви у вільній державі, київське християнство ідеологічно було наближене до християнського Заходу, і тому поділ Церкви з 1054 року не приймався так легко на Русі, не зважаючи на ревні заходи візантійських патріярхів. У цій справі становище в Київській Русі завжди було неясне. Щождо Церкви на усамостійнених північних територіях Суздаля, Смоленська, Новгороду та Полоцька, то вона завжди вела пропатріяршу політику. Не маючи власного митрополита, суздальсько-володимирські князі добивалися в потатарській добі у Візантії та у татар, щоб київський митрополит Кирило II та його наслідники перенесли свій осідок із зруйнованого Києва до Володимира над Клязьмою. Допоміг їм у цьому візантійський патріярх, святитель київського митрополита Кирила II, який намовив його покинути підозрілу для патріярха Галицько-Волинську державу і перенестися на північ. Все ж таки на тлі прозахідніх тенденцій в Церкві на Україні та Білорусі після Фльорентійського собору 1448 року таки поділилась одноціла київська митрополитича провінція на київську (українсько-білоруську) та московську.

в) Із східнім християнством Київ накинув не тільки Русі-Україні, але й також північним неруським територіям *церковно-слов'янську мову*, яка прийшла на Русь з Великоморавської держави та з Болгарії з першими літературними творами християнського характеру. Нині знаходимо щораз більше доказів, що церковно-слов'янська мова з першими релігійними творами приходила також з колишньої Великоморавської держави, заваленої мадярами в кінці IX стол., через Чехію, Словаччину та Польщу. Маємо сліди, що й на південних узбережжях Русі-України деякі християнські церкви, котрі існували там ще перед хрещенням Володимира Великого, стали вживати в асі діяльності св. Кирила зрозумілішої для південних русинів церковно-слов'янської мови. Одним словом, вже від часів св. Володимира ця мова стала мовою християнства Київсько-Руської держави.

Так само, як на Заході внаслідок домінування в Церкві латинська мова стала мовою літературною, мовою адміністрації та купецтва в усій західній латино-християнській Європі, так на сході Європи церковно-слов'янська, а не зовсім зрозуміла грецька мова стала урядовою мовою, мовою Церкви, літературною мовою, мовою державної адміністрації та широкого економічного життя.

Хоч церковно-слов'янська мова була досить зрозумілою для слов'ян Київської Русі, як також для населення частини північних територій, від самих початків існувала сильна спокуса серед письменних людей на всіх просторах держави-імперії робити цю мову ще зрозумілішою, нагинати її до місцевої народної мови. Тому вже доволі скоро церковно-слов'янська урядова та літературна мова стала прибирати слова та вимову русько-українських слов'ян, новгородських, білоруських, а потім і суздальських слов'ян. *Все ж таки ці додатки були такі малі, що церковно-слов'янська мова на століття залишилась мовою Церкви, літератури, мовою адміністрації та економічного життя Східньої Європи.* Вона була могутнім чинником культурного об'єднання і інструментом русинізації простору Київсько-Руської держави перед її політичним розкладом і ще довго по її розкладі.

Природна річ, що церковно-слов'янська мова ніколи на території Київсько-Руської держави-імперії не була мовою широких мас. Народні маси говорили своїми мовами, які тільки частинно проявлялися місцевими льюкалізмами в урядовій цер-

ковно-слов'янській мові. Серед народніх мас уже тоді виразно існували окрема українська мова Київської Русі із своїми діалектами, мова новгородсько-суздальських слов'ян, як основа пізнішої російської мови, та мова слов'ян західньої частини лісової смуги із своїми діалектами, нинішня білоруська мова.

Єдиної мови, якоїсь праруської мови всіх слов'янських мас півдня та півночі Східньої Європи ніколи не було, як це безпідставно твердять нині прихильники „праруської нації”. Загальнопоширена урядова церковно-слов'янська мова не була народньою мовою в жадній частині держави, ані в Київській Русі-Україні, ані в північних анексах. Не кажучи вже про те, що в періоді, на який прихильники „праруської нації” кладуть її існування (IX-XII стол.), більшість етнічної субстанції нинішнього російського народу взагалі ще не говорила ніякою слов'янською мовою, а уживала фінських діалектів.

г) Знаряддям русинізації півночі були також *взори київсько-руського письменства*. Уже від часів Володимира Великого постають у Київській Русі перші твори духовної літератури, літописання, проповідництва, описи подорожей, етнічні твори та фолклор. Ці твори розходилися доволі скоро в переписах по всій державі. Але, як було сказано, з огляду на етнічні різниці та політичні амбіції поодиноких міст і членів династії, не всюди вдовольнялися самим прийняттям творів з українсько-руського півдня та їх наслідуванням. Саме за взором Києва у поодиноких осередках держави з'являються власні літератори і літописці. Найскорше такі шляхетні амбіції ривалізувати з Києвом проявилися в Новгороді Великому, де почалося власне літописання, що дало в результаті 4 новгородські літописи. Постають тут також твори духовної літератури та фолклорні твори.

Культурне суперництво з Києвом проявилось дещо пізніше і в інших осередках держави, зокрема в Суздалі, при виразній інтервенції влади. Тому тамошні твори є не тільки доказом самого існування культурного суперництва, але і його суто політичного підкладу.

Літописання постало передусім у Києві з почину ченців Печерської Лаври і було цензуроване візантійськими духовними особами. Його продуктом була „Повість временних літ”, яка у відписах дісталася також на північ, деколи перед, деколи по візантійській цензурі. „Повість временних літ” на Русі-Україні була продовжена так званим Київським літописом, а потім Галицько-Волинським. Ці три частини дають українську ре-

дакцію літопису, збережену в так званому Іпатіївському списку. „Повість временних літ” дісталася також на Суздальщину, що вже від часів Юрія Долгорукого виразно сепарувалась від Києва. Початкова частина „Повісти” була переписана на суздальський лад і продовжена у Суздалі, а потім у столиці нової держави, Володимирі над Клязьмою. Тому, що „Повість” покриває події тільки XI та перших років XII століть (до 1117), коли суздальського політичного сепаратизму ще не було, вона має лише невеликі зміни та додатки. Натомість, коли в половині XII стол. Суздаль з його династією Юрієвичів виступає до явного суперництва, а то й боротьби з Києвом, продовження „Повісти” прикладає головну вагу до справ Суздальщини та сусідніх земель і виразно віддзеркалює протикиївську політику.

Суздальсько-володимирські і далші продовження „Повісти” збереглися в кількох списках, передусім в так званому Лаврентіївському кодексі літопису, в якому події другої половини XII стол. і наступні представлені часто зовсім не так, як їх подає Іпатіївський кодекс. Ось приклад з відомим походом Ігоря Святославича на половців, що став темою безсмертного лицарського епосу України XII ст. Іпатіївський літопис, так само, як „Слово о полку”, глибоко співчуває русько-українському лицарству в його катастрофі, натомість Лаврентіївський літопис сприймає ту подію з неприхованою іронією. Причина ясна: половці були тоді союзниками Суздалья проти Києва і руйнували Київсько-Руську державу так само, як і суздальці.

Культурні впливи йшли з Києва і успішно русинізували неукраїнську північ доти, поки не зародився політичний сепаратизм на землях поза Київською Руссю. Появився цей сепаратизм, і впливи київської культури почали щораз меншати.

г) Дальшим культурним чинником, що об'єднував і русинізував північні землі, була *правна система „Руської Правди”*. Як правні приписи для адміністрації та судів усієї Київсько-Руської держави, „Руська Правда” була списана в початковій редакції для новгородців у нагороду за їх воєнну допомогу Ярославові. На ділі не була вона оригінальним твором Ярослава, а була тільки збіркою прастарих правних понять антських слов'ян, зокрема Київської Русі. Цей твір досконало віддає глибоко гуманні правні засади предків українського рільничого народу. За централізованої влади і у відсутності писаного права „Руська Правда” поширювалась дуже скоро по всій імперії, служачи для практичних потреб в судах та адміністрації. Про

це свідчить аж 106 списків цього правового пам'ятника, що збереглися в різних редакціях. Розвивався він від короткої „Правди“, що мала 43 статті, до широкої „Правди“ із 121 статтею. Для менших судів була створена скорочена „Правда“ із 50 статей у третій редакції.

Впливи „Руської Правди“ впродовж XII стол. позначилися на законодавчих пам'ятниках (судних грамотах) Новгороду Великого та Пскова, на правних пам'ятниках Полоцька та Смоленська на Білій Русі.

„Руська Правда“ з її гуманними правовими поняттями українського півдня знаходила труднощі у практичному застосуванні її в тих сепаратистичних частинах імперії, для яких м'якість права не відповідала поглядам на життя її населення, передусім на Суздальщині. „Руська Правда“ пережила татарську навалу на Україні та Білорусі і її норми впливали там на визначення місцевих прав ще в XVI стол. і навіть увійшли до загальнодержавного Кодексу Литовсько-Руської держави, до 1-го Литовського Статуту з 1529 року. Натомість на землях Суздальсько-Московської держави в потатарській добі „Руська Правда“ знаходить щораз менше застосування, і вже в XIV стол. виходить зовсім з ужитку⁵²).

Все ж таки правна система „Руської Правди“ виконала велику роль у культурному об'єднанні і в поширенні правового світогляду Київсько-Руської держави.

Культурна русинізація, що впродовж X-XII століть пливла з Києва на північні землі, та наростання політичного сепаратизму на тих землях — це на ділі два взаємопротилежні струмені людського думання, відчущання та діяння. Київська гуманна і демократична в засаді культура полонила серця та душі християнізованих кривичів, словін і навіть ростовців, наслідком чого були їх великі симпатії до Матері Городів Руських, де володів Володимир Великий, хреститель не тільки Київської Русі, але також областей поза Руссю.

Про особу князя Володимира не тільки на Русі, але також на землях суздальсько-московських, охрещені жителі, слов'янізовані київською культурою, укладали оповідання та пісні-билини (ст'арини), в яких звеличували його, як доброго та справедливого володаря, як „ясне сонечко“, що володіє могутньою Руською державою в оточенні своїх помічників-багатирів.

---

⁵²) Владимирский-Буданов. Очерк истории русского права, Петербург-Киев, 1909, стор. 211.

У билинах Святий Володимир княжить на добро широких мас, ласкаво, при допомозі тих своїх багатирів надлюдської сили та героїзму. Такими є легендарний Ілля Муромець, легендарний Алексій Попович, історичний Путята Никитич, душею й тілом відданий Володимирові і як поганин-варяг, і потім як християнин, що згідно з суздальською ментальністю сліпо виконував волю свого монарха. Билини збереглися до наших часів передусім на території московського народу, одначе постали вони при активній участі очарованих київською культурою книжників ростовсько-суздальських територій ще в добі передтатарській і в часі наступу татар на землі колишньої Київської держави-імперії.

Видно це з того, що в багатьох билинах виразно віддзеркалюються прокиївські симпатії і нехоть до суздальського сепаратизму. Наведемо билину про Алексія Поповича. Відомості про цього „багатиря” знаходимо також у Тверському літописі. Алексій Попович був сином ростовського попа Левонтія. Батько Алексія мав ім'я ченця Печерського монастиря, Леонтія, київського мученика-місіонера на Ростовщині. Як „храбр богатир” прославився він на службі Всеволода „Большое Гнездо” та його сина Константина. Особливо визначився у липецьким бою 1216 року. Боротьба поміж наслідниками Всеволода відтрутила Алексія Поповича від суздальсько-володимирських князів і він скликав раду багатирів, які винесли справді імперсько-патріотичну постанову. В Тверському літописі під 1224 роком записано, що в тій постанові вони заявили: „Аще служити начнуть князем по разним княженіям, то и не хотя имуть перебитися, понеже князем в Руси велико нестроение и части боеви”. Тому багатирі рішили між собою: „Служити им одному великому князю и матери градом Киеве”. Тож як постановили, так і зробили: вибралися на південь служити великому князеві в матері всіх городів, у Києві. В билині сказано, що Алексій вибрався до Києва зі своїм слугою Торопом. Тверський літопис стверджує, що згинув він разом з іншими 70 багатирями над Калкою, боронячи своїми грудьми проти татар столицю Руси. Напівісторичний, напівмітичний багатир Алексій Попович — це живий протест ростовського уродженця проти сепаратистичної політики суздальських князів на погибіль Києву⁵³).

---

53) Див. История культуры древней Руси, вид. Греков-Артомонов, т. II, стор. 150 і наст. Ленінград-Москва, 1951.

Так само билина про Камське побойовище перейнята про-
руськими сїмпатїями і патріотичним духом оборони Руської
їмперїї під проводом Києва.

У билинах, що збереглися на Московщині, згадується на-
ступ татар під проводом Батиґи (Буту хана) на „стольний град
Киев”. Батизі заступає дорогу славний багатир Ілля Муромець,
син простого селянина-смерда з Чернігівщини. Очорнений бо-
ярами, скривджений князем, Ілля Муромець ховає свою обиду
і виступає як головний захисник Києва. Для нього Київ репре-
зентує всю Руську землю-державу. Він вибрався „у Киев-град
ко князю Володимеру на поможение и сбережение”. Прикмет-
но, що саме тоді, коли суздальсько-володимирські князі ослаб-
ляли та понижували Київ, герої билин в його обороні вияв-
ляють свій героїзм⁵⁴). Це тільки свідчить, що билини уклада-
лися під впливом ідеології оборонців цілости Руської імперїї
зі столицею в Києві. Такі патріоти імперїї були ще в XIII стол.
на північних, згодом московських землях.

Київ своєю високою культурою в передтатарській добі при-
тягав до себе багато освічених людей і з-поза Руси-України,
які вбачали в ньому святе місто, другий Єрусалим. Одночасно
з тим струменем сїмпатїй для Київської Руси та Києва розгор-
талася зовсім протилежного характеру політична діяльність
князів північних земель, реалістична до цинїзму. Цїллю тієї
політики було позбавити Київ святощів, що притягали його
підданих, а ролю його передати Володимирові над Клязьмою
чи, згодом, Москві. Така політика створювала в душах числен-
них духовних та світських осіб поза Руссю, на землях ниніш-
нього російського та білоруського народів, душевне розбиття,
яке знайшло свій знаменний відгомін у дуже ориґінальному
творі „Слово о погибелі Русской Землі”. Цей твір постав, ма-
буть, таки у Володимирі над Клязьмою після страшної пораз-
ки українських князів над Калкою (1223).

Автор „Слова о погибелі” — гарячий патріот Руської Зем-
лі, одначе в її осередку він уже ставить таки Всеволода Юріє-
вича, князя суздальсько-володимирського. Ось так представляє
він грандіозні розміри Руської Землі, починаючи опис її від
Карпат: „Звідси до Угрів, до Ляхів, до Чехів, до Ятвягів, від
Ятвягів до Литви, до Німців, до Корели, до Устюга, там жили
Тюїмиці погані і за дишучим морем до Бургасів, од Бургасів до
Черемісів, до Мордві, то все покорене було Богом християн-

---

54) История Культуры о. с. стор. 151.

ському язичку. Поганські краї великому князю Всеволодові і отцю єго київському князеві, дідові його Володимирові Мономахові, котрим то половці діти свої носили в запоруку. А Литва з болот на світ не виходила, а Угри будували камінні городи із залізними воротами, щоб на них Великий Володимир не наїхав та й німці раділи, сидючи далеко за синім морем⁵⁵).

Тут якесь незрозуміле помішання: з одного боку, прив'язання до Руської Землі, держави-імперії, створеної Києвом, жаль за її упадком, а з другого — ставлення в центрі тої Руської Землі Всеволода, суздальського князя та інших Юрійовичів, що спричинилися до її погибелі. З одного боку звеличування їх діда Володимира Мономаха, що побивав половців, з другого — прославляння володаря Всеволода за його союз з половцями.

Заклик рятувати Руську Землю пролунав на кілька десятків років раніше з українського півдня, і це був голос автора безсмертного „Слова о полку Ігоря”. Зі „Слова о погибелі” чути голос роздвоєної душі приятеля цілоти Руської Землі і одночасно приятеля її руїни. Для автора „Слова о полку Ігоря”, русина-українця, немає сумніву, що серцем Руської Землі є і має навіки залишитися Київ, тому рятувати Руську Землю під проводом Києва він закликає всіх князів. Це голос щирого патріота, в душі якого сидить кількасотлітня традиція зросту та слави Київсько-Руської імперії. Він не тільки боліє над її нещастям, але й пропонує спосіб, як те нещастя відвернути. Цим способом є відбудова солідарності всіх князів, зокрема сильніших і значить відповідальних за майбутнє. Крамоли між князями, взором яких став Всеслав полоцький, треба

---

55) Акад. М. Тихоміров вважає, що „Слово о погибелі Русской Земли” постало десь на півночі, може навіть на землі ільменських слов'ян, бо його автор, згадуючи про старого Ярослава (Мудрого), згадує „нишнього Ярослава” новгородського князя, що почав княжити в Новгороді 1225 р. Час біля 1225 року мав бути часом постаїння твору. Попередні дослідники вважали, що цей твір з'явився під впливом татарської навали 1240 року.

Ставлення князя Всеволода володимирського в центрі Руської Землі скорше говорило б про суздальсько-володимирське походження твору. Далі, чи далеко поразка русько-українських князів над Калкою могла викликати таке глибоке враження у суздальця, припустімо, навіть русинізованого київською культурою та патріота імперії? Все ж таки твір постав не пізніше як у першій половині XIII стол.

М. Тихоміров, „Где и когда написано „Слово о погибелі Русской Земли”. Труды Отдела древнерусской литературы, т. VIII, Академия Наук СССР, Москва, 1951, стор. 235.

негайно спинити і спільними силами знищити степове варварство, половців.

Автор „Слова о полку Ігоря” апелює до ідеолога виростаючого московського народу і закликає його стати в обороні цілості імперії, яку він поборював. Його апель до Ярослава Осмомисла галицького такий самий, як до Всеволода суздальського — стати спільно проти „поганих степовиків”.

І тут ми бачимо, що автор „Слова о полку Ігоря” не орієнтувався в тогочасному політичному укладі земель уже розкладеної імперії. Те, що думав кн. Всеволод на тлі виправи Ігоря проти половців, записано в Лаврентіївському літописі. На таку справу він дивився з презирством, бо не йому загрожували половці, а Києву, погібелі якого він бажав. З цього видно, що обидва автори, прихильники ідеї могутньої Руської Землі, не орієнтувалися в реалістичній політиці тих часів. Чому? Тому, що вони належали до іншого світу, до патріотів, вихованих на підложжі русинізації, натомість володарі земель думали категоріями актуального сепаратизму.

XI. ФОРМАЦІЯ БІЛОРУСЬКОГО НАРОДУ

Тереном поселення предків білорусинів була західня частина лісової смуги Східньої Європи в доріччі горішнього Дніпра, горішньої Двини та Німану, себто на півдні та на південному заході від валдайського межиріччя. Лісова смуга створила для них зовсім інші обставини життя, ніж для русинів-українців. Під цим оглядом їх життя було більше подібне до життя предків росіян, хоч водна комунікація вказувала їм інші шляхи розвитку, а саме частинно на південь Дніпром, але головно ріками, що пливають в напрямі Балтики. Отже, предки білорусинів мали умовини кращі від предків росіян.

Археологічні знахідки стверджують, що на території нинішнього білоруського народу людина жила вже в добі палеоліту та неоліту.

Мешканці тої області займалися мисливством та рибальством. Рільництвом на малу скалю займалися тут уже в бронзову добу, на початку другого тисячоліття перед Христом. Є відкритим питанням, чи слов'янська людність жила тут, як на Україні, безперервно, чи прийшла в часі переселення народів, у III-IV стол., і послов'янцили первісну людність. Більш правдоподібно, що слов'яни прибули до цієї області із заходу двома шляхами — понад балтійським узбережжям і рікою Прип'яттю. В кожному разі, якийсь далекий відгомін про походження принаймні частини білорусинів від західніх слов'ян знаходимо в „Повісті временних літ”. У половині останнього тисячоліття перед Христом появляється тут залізо та патріархальний родовий устрій. Залізо витоплювали на місці з болотняних руд у примітивних печах, збудованих з каміння та глини.

З антами стикалися білоруські племена на Прип'яті, а саме з племенем, яке в „Повісті временних літ” названо деревлянами.

За інформаціями „Повісти” центральним племенем білорусинів було велике плем'я кривичів, що жило на захід та південний захід від валдайського межиріччя на великому просторі

Полоччини та Смоленщини. Дехто думає, що це був навіть кривицький союз племен. Про експансивну колонізацію кривичів у східному напрямі, на фінські землі нинішніх росіян, вже була мова. Кривичі колонізували, крім того, обшири в північному напрямі аж під Псков. У склад білоруського народу увійшло також слов'янське плем'я радимичів, що мешкало над рікою Сожем, та дреговичі, що мешкали на північному Поліссі.

Догідна водна комунікація та легкість збуту товарів балтійськими торговельними шляхами прискіпували економічний розвиток, зокрема, кривичів. Археологія стверджує, що вже в VIII стол. по Христі в Полоцьку процвітало ремесло, яке працювало на експорт. В часі, коли варяги на чолі з Олегом завоювали північні простори лісової смуги і на основі Київської Руси будували східноєвропейську імперію, кривичі мали тісні зв'язки з ільменськими слов'янами, яким постачали збіжжя. Тоді на території Білоруси напевно вже існували зорганізовані князівства полоцьке та смоленське з власними племінними князями. По опануванні Києва варягами вони стали підручними князями Олега.

Допоміжні сили кривичів, радимичів та дреговичів брали участь із своїми суднами-моноксилами у поході Олега на Царгород (907). Предки сучасних білорусинів були, мабуть, головними будівничими тих моноксилів, роблених із кількасотлітніх дерев, що росли в пралісах кривицької та дреговицької землі, як теж української Сіверщини.

Прилучення білоруських племен під владу Києва сталося проти їх волі, і тому територія кривичів, радимичів та дреговичів була головним тереном полюдій, себто щорічного насильного збирання податків експедиціями київського князя, про що говорить Константин Порфірородний. З невдоволення проти цих полюдій зроджується в білоруському Полоцьку тенденція до усамостійнення далеко скорше, ніж на землях пізнішого російського народу. В „Повісті” записано широку акцію Рогволода, варязького роду князя полоцького, який пробував вийти з-під влади Києва вже у ранніх літах володіння Володимира Великого, тоді князя новгородського.

Одначе, самостійництво Полоцька не було тільки справою династії, воно жило серед населення, і з цим мусів рахуватися Володимир уже як князь Києва. Одружившись з Рогнідою, зробив він полоцьким князем свого найстаршого сина Із'яслава, який по матері відновив родину Рогволода та його політичні

пляни усамотійнення Полоцька. Син Із'яслава, Брячислав, старався вибитися з-під панування Ярослава і навіть загорнути Новгород Великий, одначе, без успіху. Все таки навіть переможеного Брячислава Ярослав мусів удобрухати тим, що додав йому ще міста Вітебськ та Усвят; видно, самостійницькі сили діяли в самім Полоцьку, а не тільки в князі. Син Брячислава, Всеслав, по смерті Ярослава Мудрого, старався за всяку ціну збудувати велику власну державу на півночі, використовуючи боротьбу Святослава та Всеволода Ярославичів проти найстаршого брата, Із'яслава Ярославича. Для цього він почав війну з Новгородом та Псковом, намагаючись опанувати ті торговельні міста. Він сплюндрував Новгород та Псков, одначе свої цілі не осягнув, бо й білоруські міста були винищені довголітньою війною. Всеслав Брячиславич, остаточно переможений над рікою Немігою, зрікся амбітних плянів, але своє полоцьке князівство на ділі усамотійнив від Києва, і Полоцьк уже перед кінцем XI стол. перший з усіх земель Київсько-Руської держави фактично вийшов з-під влади Києва.

Для автора „Слова о полку Ігоревім” акція Всеслава Брячиславича була крамолою, хоч на ділі це було виявом тривалого бажання, принаймні західньої вітки кривичів, вийти з-під панування Києва, з яким білоруських полочан ніщо не в'язало. Це було прагнення етнічно іншого елементу жити власним життям, що пробудилося тут найскорше, немов у ядрі, навколо якого став формуватися білоруський нарід.

Амбіція Полоцька стати рівним із Києвом прокинулася в подібний спосіб, як у Новгороді Великому. Полочани збудували у своїм місті також катедру св. Софії, щоб мати свою власну Софію. Все ж таки присіднання Полоцька в склад Київсько-Руської держави приносило й для нього деякі торговельні користи, хоч не такі, як для одноетнічного Смоленська, що лежав у самому серці межиріччя, на території „волоків”. З цієї причини Смоленськ був більше льюальним до Києва, ніж Полоцьк, але і його льюальність прохолола, коли Дніпровий шлях став заломлюватися, а в половині XII стол. таки був зовсім перерваний. Смоленськ тоді наближається до Полоцька і переорієнтовує свою економіку в напрямі водного шляху Двиною до Риги та острова Готлянду, де мала свій осідок централія ганзейських міст. Про це свідчать торговельні договори Полоцька та Смоленська з Ригою і Готляндом.

Саме на ці часи кінця XII та першої половини XIII століття припадає найбільший економічний зріст Полоцька та Смо-

ленська, розвиток їх ремесла і в зв'язку з цим зріст значення міщанства, що на вічах, зокрема в Полоцьку, у республіканський спосіб вирішувало свої справи.

На переломі XII та XIII століть, коли на Суздальщині-Володимирщині вже сформувався проти Києва далеко радикальніший центр, ядро російського народу, білоруські кривичі — західні полочани та східні смоленяни — почали щораз більше відчувати свою етнічну спільність і політичну солідарність з дреговичами та радимичами, з якими вони межували за Дніпром на сході. Все ж таки єдиного білоруського народу із свідомістю своєї спільности ще тоді не було, існувало тільки ядро народу — земля кривичів.

Опозиція Смоленська проти Києва проявилася вперше на київському церковному соборі 1147 р., коли розгорнулася гостра боротьба за усамостійнення Руської Церкви від Візантії через вибір митрополитом русина Кліма Смолятича. Смоленський єпископ Мануїл, справді грек, виступив проти вибору митрополитом русина, підтримуючи тим церковну політику Візантії. Мабуть, гостру поставу Мануїла супроти київського князя та вибраного митрополита треба пояснювати його свідомістю, що публічна опінія Смоленська не піде проти нього.

Може завдяки тому, що влада в білоруських містах перебувала в руках широких мас, цим містам, зокрема Полоцьку, вдалося вести успішну боротьбу з німецьким орденом мечоносців, що на початку XIII стол. опанував Ригу і захопив доступи до Балтики. Про це свідчать договори, що їх уклали Полоцьк та Смоленськ з мечоносцями, які запевнили цим білоруським містам вільний вихід на Балтику через Ригу та інші лівонські порти.

Білоруські землі були тим щасливіші від українських та суздальсько-володимирських, що до них не докотилася татарська навала, яка спинилася на схід від Дніпра. І це тим більше зв'язувало білоруські землі та й сам білоруський нарід у стані формації з Західньою Європою.

Однак, уже 1307 року самостійність Полоцька покінчилася: його, wraz із західньою частиною землі кривичів та землею дреговичів по Дніпро, опанували військові сили Литовського Великого князівства. Таким чином переважна більшість білоруських земель увійшла в склад Литовської держави, культурно нижчої від білоруських земель, зрусинізованих Київською Руссю. Білорусини бо прийняли з Києва не тільки східне християнство, але й літературу та церковно-слов'янську мову, оче-

видно, пристосовану до білоруських мовних прикмет. Вони прийняли також правну систему „Руської Правди” та адміністративну систему земель Київсько-Руської держави.

З таким культурним надбанням Білорусь входила в склад поганської ще Литви. Білоруська культура київської школи ставила завойованих вище від завойовників, які підпадали їх культурним впливам, внаслідок чого литовська держава з часом перетворилася на державу литовсько-білоруську. Через п'ятдесят років, після завоювання Литвою великої частини українських земель, здебільша відбитих від татар, литовсько-білоруська держава перетворилася на литовсько-білорусько-українську федерацію.

Церковно-слов'янська мова стала урядовою мовою не тільки на білоруських землях, але навіть у столиці держави, Вільні. Східне християнство опановує вищі верстви і навіть дістається на двір великого князя. Правна система „Руської Правди”, що підходила до духовости білорусинів, не тільки збереглася під владою Литви в автономних статутах поодиноких земель, але навіть була прийнята центральним урядом за основу при творенні правової системи цілої держави. Одним словом, білорусини, завойовані литовцями, в державі завойовника стали домінуючим культурним елементом, і в цій новій ситуації почуття спільности всіх білорусинів у межах Великого Князівства Литовського в другій половині XIV століття зробило їх народом, свідомим своєї єдности.

Отже, збоку Литви білоруському народові не було ніякої загрози. Ця загроза для народної особовости білорусинів постала аж по Кревській Унії (1385), персональній унії поміж Литовською державою і королівством Польщі, коли почався наступ латино-польської культури на білоруські землі.

ХІІ. ФОРМАЦІЯ МОСКОВСЬКОГО (РОСІЙСЬКОГО) НАРОДУ

Найпізніше з-поміж трьох східнослов'янських народів почав формуватися російський нарід, відомий в Європі перед Петром І як народ московський. Російський нарід, нині найчисленніший з-поміж усіх слов'янських народів, вийшов із своєї колиски, доріччя широко розгалуженої горішньої Волги, із змішання східнофінських племен з слов'янами, що колонізували ті землі доволі рано. На думку російських археологів, В. Горстена, А. Альохової, Є. Горюкової та інших, як теж української дослідниці П. Єфименко, фінські племена заселяли цю територію вже в добу палеоліту, на переломі 3-го та 2-го тисячоліть перед Христом. Ці фінські племена, відомі в „Повісті временних літ” під назвами: весь, меря, мурома, мордва. Вони межували із заходу з ільменськими слов'янами та білоруськими кривичами, з півдня із білоруськими радимичами, українськими сіверянами та в'ятичами, єдиним слов'янським племенем, що в цілості увійшло в етнічний субстрат російського народу. Слов'янські сусіди, колонізуючи фінів, мішалися з ними і їх зовсім послов'янчили, створивши нову слов'яно-фінську расу на сході Європи⁵⁶).

Перед тим, як Олег прилучив ці племена (р. 879) враз з усією лісовою смугою північної Європи до Києва, на ділі майже не було ніяких зв'язків поміж ними і Київською Руссю. Все ж таки під впливом колонізації ільменських слов'ян та кривичів уже в той час сформувалися там два князівства — ростовське та муромське. Поміж землями Ростова та Мурому і Новгородом Великим уже тоді на півночі існував комбінований суходільно-водний шлях, що провадив із заходу на схід. Цей шлях пожвавів, коли ростовсько-муромська область почала поширювати у себе рільництво та постачати Новгороду Великому збіжжя. Торговельні зв'язки стали початком наближення Новгороду до тих земель, колиски московського народу.

---

56) Нина Н. Гурина, Древняя история северо-запада Европейской части СССР, Москва-Ленинград, 1961, Академия Наук СССР.

Прилучено ці землі до Київської Русі проти волі місцевого населення збройною силою варягів. Племя в'ятичів ще повних 80 років визнавало над собою тільки владу хозар. Аж знищення Хозарського Каганату Святославом Ігоревичем (964) примусило в'ятичів визнати владу Києва. Все ж таки, — пише Третяков, — в'ятичі, вперто не бажаючи підкоритися владі київського князя, зберігали давні норми свого життя і свою назву до 1197 року⁵⁷).

Середній та долішній біг Волги, природня геополітична напрямна розвою предків росіян вниз Волгою, був тоді для мешканців ростовсько-муромської області замкнений, — над середньою Волгою засіли камські болгари, а над долішньою хозари, створивши там свої каганати.

Як мішанина північно-східніх слов'ян та фінів, предки росіян мали свою власну мітологію і свій спосіб вірування. На відміну від антських слов'ян, вони мали стан жерців-волхвів, які й по формальній християнізації цих просторів зберігали свої впливи серед населення та підтримували віру в старих богів, спричиняючи протихристиянські заворушення ще й в другій половині XI стол. в Ростові і навіть у такій централі торгівлі та культури, як Новгород Великий.

Предки росіян, перебуваючи в смузі суцільного лісу, спочатку жили виключно з мисливства та рибальства, і це мало вплив на витворення їх своєрідної психіки, відмінної від психіки антів. У землях ростовській і муромській була основна база, на якій по влученні тих земель у склад держави, кермованої Києвом, почав творитися окремий етнічний субстрат, як основа нового народу. Важка боротьба за існування загартувала цей нарід до суворого життя в гострому кліматі, витворивши з нього нарід життьових реалістів, що звик працювати в колективній організації мисливських та рибальських ватаг. Фізична сила була тут стосована, щоб вдержатись при житті. Це був тип зовсім протилежний до м'яких, поетичних індивідуалістів, антських слов'ян Київської Русі-України. В цих прикметах росіян шукає історик Струве причин запанування Московщини над Україною⁵⁸). Досконали характеристику москалів-росіян дає історик Ключевський⁵⁹).

⁵⁷) Третяков о. с., ст. 221.

⁵⁸) „Лісова частина Росії стала вмістищем тієї життьової, соціальної, тим самим політичної сили, яка створила і утвердила державу. Кінецькінцем ліс, себто населення вбогих лісових обширів, завоювали врожайні степи”, Социальная и экономическая история России, Париж, 1952, ст. 26.

⁵⁹) Курс русской истории, I, ст. 361-391.

Окремі етнічні прикмети населення ростовсько-муромської області, вже за християнських часів зорганізованих у князівство суздальське, були головною причиною того, що, коли забракло воєнної варязької сили, а центральна влада ослабла, саме тут постав головний центр найбільш радикального опору проти домінування Києва. На ці етнічні різниці, як на головну причину ривалізації Суздаля-Володимира над Клязьмою з Києвом, звертає увагу історик Росії Ю. Вернадський, який пише: „Мотиви ривалізації були різні. Та передусім не треба забувати етнічних розбіжностей. . . . Опозицію київського населення проти суздальських бояр, приведених до Києва князем Юрієм Долгоруким у 1154 р., можна вважати за один із перших проявів українсько-російської ривалізації”⁶⁰).

Суздальський князь Юрій Долгорукий започаткував, а його сини Андрій Боголюбський та Всеволод „Большое Гнездо” вдосконалювали та продовжували політику Суздаля, яка була виразно ворожою і явно сепаратистичною супроти Києва. Вона ставила собі такі цілі: 1) всіма силами понижувати значення та силу Києва; 2) вивищувати столицю Суздальської держави Володимир над Клязьмою; 3) прямувати до підкорення собі Новгороду Великого.

Ще в рік смерті Ярослава Мудрого Суздаль був тільки територіальним додатком до Переяславського князівства, а по ста роках став уже посягати по ролю Києва. Така зміна була можлива, між іншими причинами, також тому, що в другій половині XII стол. середнє Подніпров'я було спустошене половцями, українські землі виснажені в боротьбі зі степовиками, а торговельні шляхи, зокрема економічний хребетний стовп Руської держави, Дніпровий водний шлях, був перерваний. Київський князь Мстислав Из'яславич змальовує ту ситуацію такими словами: „У нас вже й Грецький путь ізотинають, і Соляний і Залозний” (Іпат. 1170).

Таке розпучливе положення українського Подніпров'я записує літописець в році 1170-му, себто наступному році після вандальського зруйнування Києва суздальським князем Андрієм Боголюбським (1169). Як інтерпретували це зруйнування Києва суздальці стверджує надзвичайно цікава мініатюра

---

60) “The motives of this rivalry were many and various. First of all ethnic divergenies must not be neglected. . . . The opposition of the Kievan population to the Suzdalian boyars brought into Kiev by Prince Iuri Dolgoruky in 1154 may be considered one of the first expressions of the Russo-Ukrainian rivalry”. *Kievan Russia*, 215.

в т. зв. Лицевому Своді Літопису з XVI стол.⁶¹). На тій мініятурі бачимо зляканих киян, що схоронилися поза мурами. На фронті видно суздальців, що грабують церкву та монастир. Одні виносять ікони, другі чаші та церковні дорогоцінності, треті дзвони та скрині з церковними речами. Вже в тій далекій давнині розуміли, що рік 1169-ий був символічним роком, кінцем політичної та моральної єдності Руської Землі і появою нової політичної сили на чужому етнічному субстраті з осередком в Суздалі, який уже зірвав з Києвом і брутально його нищив.

Політична самостійність Суздальщини проявилася цілою низкою політичних та культурних подій. Передусім — суздальсько-володимирські князі укладають союз з Візантією, виразно звернений проти Києва. Юрій Долгорукий одружується з половчанкою, і від того часу суздальські князі довгі десятки років перебувають у постійному союзі з половцями, які немилосердно плондрують Подніпров'я, перериваючи комунікаційні шляхи і заломлюючи економічну єдність Руської держави. *На думку Петра Струве, саме цей суздальсько-половецький союз завдав смертельного удару Києву і вирішально спричинився до політичного та культурного упадку всієї Київської Русі-України*⁶²).

Суздальсько-володимирські князі, як союзники візантійського імператора проти Києва, підтримували також церковну політику візантійського патріярха на Русі, що всіми способами противився навіть частинній націоналізації київської митрополії. Київський митрополит, грек Михайло, демонстративно покинув Київ, заборонивши правити службу Богу в св. Софії. Коли ж князь Із'яслав року 1147-го скликав до Києва Собор єпископів, що мав вибрати нового митрополита і зайняти становище супроти політики патріярха, митрополитом вибрано русина Кліма Смолятича. До того ж на пропозицію чернігівського єпископа Онуфрія, що керував Собором, єпископи прийняли постанову, щоб на майбутнє київського митрополита можна було вибирати та поставляти на це становище через благословення мощами св. Климента, з великою почесністю зберіганими в Києві, з такою самою правочинністю, як поставлення візантійським патріярхом при благословенні „рукою св. Івана”.

---

61) История культуры древней Руси, о. с., том II, стор. 106.

62) П. Струве, о. с., стор. 84.

Клима вибрали митрополитом єпископи „Руския области”, себто України, проти волі єпископів з-поза Руси.

В опозиції до церковної політики Києва стала неукраїнська північ, Новгород, Смоленськ та Суздальщина. Щоб ослабити позицію київського митрополита, патріярх підвищив новгородського єпископа до сану архієпископа і вилучив його з-під влади митрополита Клима. З цього згодом скористали новгородці і по смерті архієпископа Ніфонта, грека, самі вибрали архієпископа на вічі, внаслідок чого став він у Новгороді політичною силою.

Стараючись скористати із церковного конфлікту Києва з Візантією, наслідник Юрія Долгорукого, Андрій Боголюбський (1157-1174), звернувся до патріярха з проханням встановити у Володимирі над Клязьмою окрему митрополію, незалежну від Києва. Тому, що в Києві вже знову сидів митрополит грек, патріярх відмовив цьому прохання. Тоді Андрій прогнав з Ростова єпископа грека, якого перед тим підтримував проти київського митрополита, і настановив на його місце свого зашника Федора.

Єпископ Федор розпочав у Ростові нову, немов би вже суто московську церковну політику в Суздальсько-Володимирській державі, а саме політику повної залежності церковної влади від світської, в цьому випадку від князя Андрія. Це була річ дотепер нечувана в Руській Землі. Федор став сліпим знаряддям князя, і всякий спір духовних та світських осіб ломив фізичним терором. Цим, кінець-кінцем, спричинив він для себе згубу і для князя трагічний кінець: його вбили бояри.

З нової столиці Володимира суздальські Мономаховичі розпочали політику, що мала своєю ціллю завоювання сусідніх земель Рязані та Новгороду Великого, який був залежний від Володимира довозом поживи. Тож суздальсько-володимирський князь робить натиск, щоб у Новгороді сидів ним встановлений князь. Новгородці погодились на це, одначе скоро звели владу того князя нанівець, і тим містом-республікою стало управляти віче, на якому першу ролю грав архієпископ. Проте, той натиск на Новгород тривав аж до татарської навали, коли Суздальсько-Володимирська держава попала в залежність від татар, а Новгород залишився поза засягом їхньої влади. Це врятувало незалежність Новгорода від суздальсько-московських князів на двісті років.

Брутальніше вчинив князь суздальсько-володимирський Всеволод Юрійович супроти слабшого князівства рязанського,

застосувавши методи, перед тим невідомі в Руській державі, а саме виселення людности непокірного міста та цілковитого його знищення. Така доля спіткала Рязань. На думку П. Струве, в політиці володимирсько-суздальського князівства під володінням другого сина Юрія Долгорукого, Всеволода, вичувається вже виразно, „московський дух” з часів Івана III та Івана IV Грізного⁶³).

Суздальсько-володимирський князь Юрій Всеволодович (1212-1237) поставився з байдужністю до першого наступу татар на східні пограниччя Руської Землі, що скінчився 1223 року поразкою князів Київської Русі над рікою Калкою. Його політичний реалізм наказував йому в цьому випадку навіть зрадити половців, союзників суздальських князів упродовж 70 років, і лишити їх власній долі на поталу татар. Та не тільки це: „бродники”, степові войовники, що постійно стояли на платній службі суздальсько-володимирських князів, у рішальний момент боротьби зрадили українських князів. Суздаль і навіть Рязань стояли осторонь тої боротьби, і весь тягар оборони Русі спав на плечі князів етнічної Русі-України⁶⁴).

Політична орієнтація півдня і півночі саме в часі першої навали татар є повчальним доказом поділу Руської Землі. На руїнах колись одноцільної імперії вже виразно сформувались або щойно формувались три, радше чотири, слов'янські народи Східної Європи: русини-українці, білорусини, новгородці та суздальці-москвичі. Київська Русь-Україна вже закінчила оста-

---

63) „Систематичніше й розумніше, як Юрій Долгорукий, діяв його син Всеволод „Вольшое Гнездо” (1174-1212). У його потягненнях відчувається вже повів „московського духа”. Всеволод передугадує Івана III й Івана IV. Ось епізод з його діяльності, що стосується, правда, не до Києва, а до Рязані, але яскраво сповіщає дух цієї нової сили... Всеволод III перевів перший в російській історії плянований і погромний „вивіз” або трансплантацію населення і влади рязанських князів та рязанських громадян... І коли рязанці проявили своїм звичасм „непокірність”, Всеволод III у 1208 році „вивів” усе населення Рязані з єпископом із міста і в каральному порядку спалив і саму Рязань і Білгород Рязанський”. П. Струве, о. с., ст. 84.

64) Суздаль і Рязань стояли в цьому зударі осторонь Південної Русі. Авангард татар був зім'ятий Мстиславом Удатним і Данилом Волинським. Але цей успіх був фатальним для русских. Він звабив їх у степ, де русских розбито поодинці над річкою Калкою, почасти внаслідок байдужности суздальського князя до долі Дніпровської Русі і зради зв'язаних з суздальською владою „бродників”, степових мішаного складу і походження воїнів, які традиційно були найманними союзниками Суздаля проти Києва і Чернігова”. П. Струве, о. с., стор. 98-99.

точно національне об'єднання всіх антських племен в один на-
рід-націю, і Галичина, яка довго стояла осторонь ядра народу,
бере активну, навіть провідну роллю в обороні батьківщини,
Руси-України.

Зокрема незвичайно цікавим є зворот до тісного зв'язку
з Руссю-Україною Галичини. Ще в другій половині XII стол.
Ярослав Осьмомисл галицький був союзником візантійського
цісаря проти київських князів. Однак, на переломі XII та XIII
століть етнічна спорідненість західноукраїнських племен взя-
ла перевагу над партикулярними інтересами, і Галичина сто-
їть уже біля Києва. Тоді ж Галичина починає називати себе
також Руссю, закінчуючи кінцеву консолідацію всього русько-
українського народу.

Однак, еґотично-реалістична політика не врятувала суз-
дальсько-володимирської області, бо через 14 років, у рік своєї
смерти, князь Юрій Всеволодович був свідком, як головна та-
тарська ляхина почала насуватися насамперед на землі північ-
но-східньої частини Руської Землі, себто на області, етнічно
споріднені з суздальсько-володимирською землею.

На руїнах Київсько-Руської імперії стояли вже одна проти
одної не дві Русі, як часто Україну та Московщину люблять
називати навіть ліберальні російські історики та письменники.
Не стояли одна проти одної і північна та південна Русь, як ча-
сто Україну та Московщину називають іґноранти історії Схід-
ньої Європи. Уже в першій половині XIII стол., ще напередодні
татарської повені, на руїнах Руської держави-імперії сконсолі-
дувались вповні Русь-Україна та противник Руси, Суздаль-
Володимир, осередок московського народу в стані далеко роз-
виненої вже його народної формації.

Дві окремі психіки і дві ідеології виразно проявилися у від-
ношенні Києва та Суздальсько-Володимирської держави, пред-
течі Москви, до татар, коли татарська повінь залила Східню Ев-
ропу: Київ, продовжуючи традицію своїх предків, рішився на
боротьбу проти степового азійського варварства, предтеча Мо-
скви рішився на капітуляцію та співпрацю.

Нині важко сказати, чи започаткована молодшим сином
Володимира Мономаха, Юрієм Долгоруким, суздальським кня-
зем, політика, що ставила своєю ціллю розбудувати на півночі
новий державний центр, який мав би в майбутньому покласти
Київ на лопатки, була його ориґінальною, амбїтною політикою,
чи само середовище в Суздалі спонукало його ступити на той

шлях. Немає сумніву, що етнічні різниці і психіка суздальсько-володимирського населення, відмінні від психіки русинів-українців, були тут теж важливим чинником.

Юрій Долгорукий, одружений, як уже згадувано, з половчанкою і постійний союзник половців, все таки мав ще амбіцію засісти в Києві; такої амбіції не мали зовсім його сини, Андрій Боголюбський та Всеволод, правдиві перші москвичі. По смерті „типового українця” князя Із'яслава, Юрій Долгорукий на чотири роки засів на київському престолі, привівши з собою не тільки свою родину, але й багато суздальських бояр. Як син славного Володимира, Юрій навіть був прийнятий киянами прихильно, але досвід їхнього чотирилітнього співжиття з оточенням Юрія, суздальськими боярами, засвідчив переконливо, що це вже були два окремі етноси. В день смерти Юрія, року 1157, стався вибух, що його Іпатіївський літопис описує так: „И преставися в Києве Дюрги Володимирович . . . И много зла створиша в ть день: разграбиша двор его красний; и другий двор его за Дніпром разграбиша, егоже зващеть расм, и Васильков двор сина его разграбиша в городі. Избивахуть Суздальци по городах и по селах, товар их грабиче”⁶⁵).

Аж дивно, що за такий короткий час наросла така ненависть у Києві до суздальців з оточення Юрія Долгорукого. Її не було б, якби вже не існував етнічний антагонізм між русинами-українцями та суздальцями, предками народу московського.

Ніхто так ядро не схарактеризував ментальности Руси-України та Московщини на тлі відношення до татар, як російський письменник другої половини XIX стол. Алексій Толстой, автор відомої історичної повісти „Князь Серебряный”. На думку А. Толстого, у відношенні до татар проявилася духовість двох частин давньої Руської Землі. „Одна Русь, — пише він, — має своє коріння в універсальній, принаймні в європейській культурі. У цієї Руси ідею добра, чести і свободи розуміється так, як на Заході. Але є ще й друга Русь, Русь темних лісів, Русь тайги, тваринна Русь, фанатична Русь, монгольсько-татарська Русь. Ця друга Русь зробила деспотизм та фанатизм своїм ідеалом. Деякі історичні дані дозволяють уособити перший ідеал в Русі старого Києва і зосередити всі негативні прояви противної тенденції, східньої, деспотичної, в Москві, яка

---

65) П. С. Р. Д., т. II, Ипатьевская летопись. Під р. 1157.

зросла на духових руїнах Києва. Київська Русь була частиною Європи, Москва довго залишалась неґацією Європи⁶⁶).

Різниці в духовості Києва й Москви підкреслює також історик Юрій Вернадський у своїй праці „Київська Русь”. Він пише: „Це „щось” було духом свободи — особистої, політичної та економічної, який домінував на Русі тих днів і до якого московська засада безоглядного послуху одиниці супроти держави становила такий контраст⁶⁷).

Глибокi різниці в духовості Руси-України та Суздаля існували вже в другій половині XII стол., на що звертає увагу російський історіософ наших часів Г. Федотов. Він підкреслює, що київське християнство своїм підходом до обов’язків супроти ближнього, до держави та до інших народів цілком відмінне, прямо контрастове супроти християнства Москви. Християнство Київської Русі було патріотичне, воно вважало народи за Божий твір, і цим українці основно різнилися від західніх латинських християн, для яких перед обличчям Бога нема народів, а є тільки одиниці. Київське християнство виходило із становища універсальности та рівности всіх народів перед Богом: немає ліпших ані гірших, тільки одних покликав Бог перших, як римлян, а інших пізніше, як Русь, за словами митрополита Іларіона у його „Слові про закон та благодать”.

Натомість іншого погляду, еґоїстичного та ексклюзивного, було московське християнство, яке приписувало собі даний від

---

66) За В. Shulgine, “Kiev the Mother of Russian Towns”. The Slavonic and East European Review, Vol. XIX, 1939-1940, 71-72.

“One Russia has its roots in universal, or at least European culture. In this Russia the ideas of goodness, honor and freedom are understood as in the West. But there is another Russia, the Russia of the dark forests, the Russia of the Taiga, the animal Russia, the fanatic Russia, the Mongol-Tatar Russia. This last Russia made despotism and fanaticism its ideal . . . ., Certain historical data made it possible to incarnate the first ideal in Russia of old Kiev, and to concentrate all the negative features of the opposite tendency, eastern, despotic, in Moscow, that rose on the spiritual ruins of Kiev . . . Kiev Russia was a part of Europe, Moscow long remained the negation of Europe”.

67) That “something” was the spirit of freedom — individual, political, and economic — which prevailed in the Russia of that day and which the Moscovite principle of the individuals complete obedience to the state was to present such contrast”. George Vernadsky, *Kievan Russia*. Yale Univ. Press 1948, pr. 18.

Бога позірний привілей месіянстичного характеру — спасати та вчити людство⁶⁸).

В розумінні київського християнства Церква має бути зовсім незалежною від державної влади, а залежною тільки від моральних засад віри. Тому не є обов'язком Церкви втручатися у справи світської влади, з одним тільки винятком, коли та влада порушує засади християнської моралі. Тоді Церква му- сить рішуче виступати в обороні засад Христової науки.

Зовсім інакший витворився погляд на ролю Церкви та її відношення до державної влади в Суздалі в другій половині XII стол. Вже князь Юрій Долгорукий поставив був ростовського єпископа собі на послуги і домагався від патріярха для свого князівства митрополії. Поставлення Церкви на послуги князя підривало мораль Церкви і робило її знаряддям політи- ки влади, витворивши кінець-кінцем у московській державі концепцію, згідно з якою Москва є третім і останнім Римом, не тільки церковним, але й політичним, володарем і вчителем ці- лого світу. Ігумен Йосиф Волоколамський (XVI стол.) пропо- відував, що церковна ієрархія повинна стисло співпрацювати з державною владою.

Згаданий російський історіософ Г. Федотов підкреслює та- кож, що вже наприкінці XII стол. було різне розуміння свобо- ди та особистої гідности в Київській Русі і в майбутній Москов- щині, що саме тоді народжувалась із суздальського ядра. До- казом цього є „Слово о полку Ігоревім”, автор якого в двох місцях підкреслює, що учасники виправи на половців „шукали собі чести, а князю слави”. Ці ідеї лицарства Київської Русі, ідеї свободи та особистої гідности, культивовані також на За-

---

68) **“In Kiev one cannot speak of Russian messianism in the sense of uniqueness or exclusiveness of national religious calling. All peoples are called by God, and Russia among them. It is a view taken from universal, occumenical standpoint, and not from a national one. On the other hand, the nation is not an indifferent category in the kingdom of God. A man stands before God, responsible for his own life, so stand all nations, as spiritual entities, with their sins and their holiness, in the early Church and in eter- nity. This religious idea of a nation could not be born in the medieval West, with its unity of Latin culture. It has its natural origin within the Eastern Church, with its plurality of languages and cultures; oriental, Greek, Slavic. Let us not forget that the Latin world, in the mind of eleventh century Russia, also entered into this Christian Universum, thought not is its center”.** George Fedotov, *Russian Religious Mind-Kievan Christianity*, Harvard Univ. Press, Cambridge 1946, p. 405.

ході серед феодалного лицарства, а потім перенесені в демократичні громадянства, були зовсім чужі московській духовості та православному християнству. Навіть само слово „честь” мало там інше значення, розумілося як державна посада⁶⁹).

Ідеалістичний дух лицарства Русі-України, що боролосся з варварством, боронячи цивілізацію та батьківщину, незрозумілий був не тільки в московській пізнішій добі, — пише Федотов, — він був зовсім незрозумілий навіть у тогочасній Суздальщині, зародку московського царства. Зокрема, видно це з двох протилежних реакцій на поразку над рікою Каялою, записаних в Іпатіївському та Лаврентіївському літописах.

Отже, в суздальсько-московській державі народилося динамічне ядро російського народу, одначе поза тим ядром були ще й інші політичні центри з таким самим етнічним субстратом, як чисто слов'янського походження рязанці та тверці, і тому консолідація московського народу це була справа наступних століть, XIV та XV-го.

Суздальсько-володимирські князі Андрій Боголюбський та Всеволод Юрієвич старалися знищити Київ і на його руїнах у Володимирі над Клязьмою створити новий центр розкладеної Руської держави-імперії. Всеволод став навіть титулувати себе великим князем, і домагався признання йому цього становища іншими князями. Одначе, вдавалося йому це тільки на півночі, в області суздальсько-володимирського князівства, та в найближчих сусідів.

На Русі-Україні, навіть по першому знищенні Києва суздальцями (1169) та по другому знищенні ставленцем Всеволода, київським князем Рюриком (1203), ніхто не признавав Всеволодові ані титулу великого князя, ані права розпоряджати княжими уділами. Навпаки, саме на переломі XII та XIII століть на Русі-Україні створюється новий сильний державний

---

⁶⁹) "The Refrain, — seeking honor for themselves and glory for the prince — is repeated twice in the battle scenes. The idea of "honor" in the sense of personal value based on warlike virtues, is very important for the historical appreciation of ancient Russian culture. It was extremely strong in the medieval feudal West. It undoubtedly lies at the base of aristocratic freedom and, consequently, of modern democracy. On the other hand, the opinion was often maintained that it was alien to the Russian national character and to the Orthodox Christianity as whole. Indeed, one looks in vain for its premisses in Byzantine social ethics nor does one find it in the Later Muscovite society where "honor" was understood as social dignity determined by the state rank". G. Fedotov, o. c., p. 330.

центр з опертям на Галицько-Волинську державу. Творець цього нового державного центру, Роман Мстиславич, нащадок патріотичного роду київських Мстиславичів, не тільки сполучив добре залюднені й загосподаровані Галичину та Волинь в одну державу, але також опанував Київ і, посадивши там свого підручного князя, проголосив себе „самодержцем всеї Руси”, себто України (1202 р.).

Після смерти Всеволода (1212) на сто років зійшли зі сцени амбіції Володимира над Клязьмою бути великим князівством навіть у північно-східній області Руської держави. Численне наслідство Всеволода стало тепер нещастям суздальсько-володимирської області, бо поміж наслідниками розгорнулася боротьба, в якій сильне Суздальсько-Володимирське князівство розбилося на кільканадцять уділів.

Починаючи від р. 1237, коли суздальсько-володимирська область перейшла під володіння татар, хан татарський став головним політичним чинником та суддею для розсварених князів. Столиця татарської орди, Сарай, вирішувала також, кому признати титул великого князя. В тій боротьбі на сцену вийшли два нові князівства, що змагалися за першенство в суздальсько-володимирській області, тверське та московське. Тому, що Твер виявилася супроти татар менше лояльною, ніж Москва, в 30-их роках XIV стол. татарський хан зробив московського князя Івана Калиту збирачем данини по всій цій області і признав йому титул великого князя. Відтоді Москва почала рости в силу і в другій половині XIV стол. вийшла вже на провідне становище. Спритна внутрішня та зовнішня політика московських князів, в якій стосувала вона навпереміну силу та підступ, використовуючи ослаблення татарської орди, підняла їх на перше місце в цій області нового московського народу.

Все ж таки існували й об'єктивні причини, чому зайняла Москва провідне становище на північному сході Європи. Звичайно пояснюється це тим, що само географічне положення призначало Москві центральне, провідне місце у формації московського народу. Положення Москви на межі слов'янського і фінського світів зробило з неї терен змішання двох рас, з якого вийшов сильний нарід, здібний збудувати централізовану державу і потім імперію. А проламання на волзькому водному шляху запор, що їх століттями замикали камські болгари, хозари і пізніше татари, відкривало для цього народу широкі простори Східньої Європи та Західньої Азії.

ХІІІ. КУЛЬТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСИ І СПРАВА СХІДНЬОЇ СЛОВ'ЯНИЩИНИ

На руїнах політичної структури Київсько-Руської імперії залишилась може й сильніша, ніж політична, сила вже мало динамічної імперської влади, *культура Київської Русі*. Американський славист Роман Якобсон з Гарвардського університету стверджує, що в Київсько-Руській державі вчений світ відкриває надзвичайної сили вибух слов'янської різнобарвної культури на полі письменства, права, релігійного життя, архітектури, малярства тощо. Інші слависти подивляють глибокий ідеалізм київської культури, лицарськість, високе почуття честі, побіч правдивої релігійності, виразне розміщування справ Божих і світських, згідно з євангельською засадою „кесарева — кесарю, Боже — Богові”. Ідеали київської культури проявляються в „Повісті временних літ”, в прекрасному „Поученні дітям” Володимира Мономаха, в „Слові о полку Ігореві” та ін. З кожної сторінки віє там вселюдським універсалізмом, а рівночасно глибоким патріотизмом, любов'ю до батьківщини.

Насувається питання: *хто був творцем тої київської культури*, коли Київська-Руська держава з її різноетнічною культурою в результаті стала тереном народження трьох східнослов'янських народів? Про творця київської культури свідчить її духовий характер, і тому знайти його не тяжко.

Київська культура відбиває дух Київської Русі-України, її народу русичів-українців, ще від антських часів. Переважна більшість творів тої культури постала на терені старої Київської Русі, ядра імперії, як продукт різноманітних впливів старих культур. Взори письменства, взори архітектури та малярства, взори християнського життя поставали, хоч би й під чужими впливами, все таки або в Києві, або на терені Київської Русі. Таким чином, оригінальним продуцентом київської культури є її народ, себто нинішні українці, русько-український народ.

Ніхто не всилі заперечити, що вже доволі скоро виникають також поза Київською Руссю, передусім у Новгороді Великому, місцеві центри культури, що, взоруючись на культуру

Київської Русі, впливають у свої почини також власний індивідуальний дух Новгороду Великого, Суздалья, Володимира над Клязьмою чи інших культурних осередків Київсько-Руської держави. Природна річ, що матеріально-духова творчість цих осередків, які увійшли в політичну та етнічну субстанцію двох інших східнослов'янських народів, є їх культурною спадщиною. Самий характер культурних надбань, їх духовість, порівняна з духовістю українців, росіян та білорусинів наступних століть, найкраще виявить творців тих надбань.

Немає сумніву, що великодержавні амбіції нині сильного російського народу спонукують його вчених та істориків, дослідників мистецтва, права чи економіки старатися величну культуру Київської Русі-України привласнити собі. *Але є риг-зю безсумнівною, що ця культура східноєвропейського середньовігзя, яка є тріумфом слов'янського світу, постала таки на Русі-Україні, що вона є творчістю українського народу, бо її духовість є вірною відбиткою духовости українського, а не російського народу пізніших часів.*

Коли нині вже ніхто навіть не пробує заперечити факту існування окремої української нації, більшість російських вчених у своїх творах представляють культуру Київсько-Руської імперії, як спільну власність усіх трьох східнослов'янських народів, бо, мовляв, існував тоді тільки якийсь один праруський нарід. Про питання праруського народу буде мова далі.

Нам тільки приходится ствердити прикрий факт, що російські історики, праісторики, археологи, які в одному місці доказують безперервність трипільсько-антсько-київсько-руської історії, доказують безперервну тяглість матеріальної та духової культури населення від Карпат по доріччя Дінця, від поліських багон по Чорне море впродовж трьох тисяч років, нагло уривають тяглість тої культури вже на очах історії, коли то трипільське, антське, киево-руське населення почало називати себе модерною назвою України. Отже, очевидно, йде тут не про наукову безсторонність та шукання об'єктивної наукової правди, але про потребу принести наукову безсторонність в офіру російському імперіялізмові.

Російські археологи та історики, дослідники минулого Київської Русі, будучи не всилі заперечити факту, що в IX-XI стол., коли Київська Русь була вже цивілізованою країною, мешканці північної лісової смуги жили ще крайньо примітивним життям, приходять до незрозумілого висновку, що київ-

ська культура була твором усіх племен східньої слов'янщини. Як таке може бути, коли племена, що згодом стали ядром московсько-російського народу, лише частинно говорили тоді слов'янською мовою, а більшість уживала фінських діалектів? Ще в XII стол. вони були ворожі до того християнства, що приходило до них з Києва та з Русі-України.

Скажімо для прикладу, яка могла бути ближча чи дальша участь будь-кого з горішнього доріччя Волги в творенні такого архітвору, як „Слово о законі та благодаті”, в конструкції св. Софії київської, в композиції „Повісти временних літ” тощо? Твердити, що всі ці архітвори поставали духовими силами всіх трьох східньослов'янських народів, є прямо нонсенсом. Одначе, цей нонсенс, на жаль, повторюють російські вчені, справді заслужені для історичної науки.

Як можна говорити, що „Слово о полку Ігоря” не є твором виключно староукраїнської літератури, коли тематика цього твору відноситься лише до України, мітологія та природа в творі українські, дух та ідеологія чисто українські і виразно противні до московсько-російських духу та ідеології. Навіть найстаріше суздальське літописання дає писемний доказ, що тодішні предки росіян симпатизували не героям „Слова”, а половцям, лютим ворогам Руської Землі. Тому, на яких фактах нині поважні навіть учені можуть спиратися, твердячи, що „Слово о полку Ігоря” це — архівір „староросійської літератури”? Російські історики розпоряджають в тисячу разів більшим інформаційним апаратом, ніж поневолений український нарід, і тому ця суцця неправда видніє нині в усіх підручниках слов'янознавства Західньої Європи та Америки.

Одним словом, головним продуцентом київсько-руської культури і взором для провінціальних центрів держави був Київ та Київська Русь-Україна, натомість ціла територія Київсько-Руської імперії була консументом культури Київської Русі-України.

Тривалим залишком Київської Русі серед усіх трьох народів, що вийшли з Київсько-Руської держави, є всі ті культурні елементи, що нині становлять зміст поняття Східньої Слов'янщини. Східня Слов'янщина не є поняття ані етнічне, ані політичне, це поняття чисто географічне і зовнішньо культурне. Не може воно бути поняттям етнічним, бо антські слов'яни, Київська Русь, перед утворенням спільної імперії не мали майже ніяких етнічних та культурних зв'язків ані з білоруськими слов'янами, ані з тими, що увійшли в субстанцію російського

народу. Це доводить археологія понад усякий сумнів. Навпаки, є докази, що антські слов'яни мали куди ближчі етнічні й культурні зв'язки з іншими слов'янами (західними та південними), які не належать до групи східних слов'ян. Також немає мови про існування політичного розуміння Східньої Слов'янщини в часах перед постанням Київсько-Руської держави. Ані передісторія, ані археологія не знають про будь-які політичні зв'язки антських слов'ян з ранніми політичними утворами на теренах лісової смуги Східньої Європи. Існували тільки слабі торговельні зв'язки річковими шляхами, одначе вони не виявлялися ані в етнічному, ані в політичному пов'язанні населення півночі Східньої Європи з півднем.

Першим політичним твором, що об'єднав слов'ян та фінські слов'янізовані племена Східньої Європи в одній державі, була Руська імперія, створена наїздом варягів 879 р., з державним ядром і домінуючою ролею Київської Русі. Одначе й ця імперія з політичного боку була твором слабим та неприродним, бо позбавленим одноцілої етнічної основи, і тому вона розпалась на три головні політичні твори, а згодом три народи-нації.

Повне зліплення тої території в одно новочасне політичне тіло, Російську імперію, відбулося пізніше, через більше як п'ятсот років, частинно від часу Переяславської угоди (1654), а далі від третього розбору Польщі (1795), отже шляхом поламання міждержавної умови України з Московією і шляхом завоювання, і тому не може бути доказом органічної духової близькості тих трьох народів, яких ми нині популярно зараховуємо до східних слов'ян. Брак внутрішньої природної основи для єдності східних слов'ян виявився найкраще у 1917 році, по вибуху революції в Росії: не минуло й року від початку тої революції, як території, споєні силою завоювання, розпалися на три самостійні республіки.

По насильному влученні трьох східньослов'янських народів в єдиний політичний організм, Советський Союз, керований автократично, колоніальним способом Москви, центральна влада докладає всіх зусиль, щоб створити якісь спільні етнічні вузли через позбавлення українців та білорусинів, нащадків антських та прибалтійських слов'ян, їх національної та культурної особовості нібито в ім'я комунізму. На ділі це є продовження такого самого намагання російських царів створити з трьох східньослов'янських народів єдиний московський нарід.

Коли нині поняття Східньої Слов'янщини не має ані етнічної, ані політичної, ані культурно-духової основи, то чим же ж є це поняття?

Східня Слов'янщина це поняття географічне і зовнішньо-культурне. Воно витворилось на основі розселення трьох слов'янських народів у Східній Європі, на основі зовнішньокультурних залишків, придбаних тими народами з часів їх життя в спільній Київсько-Руській державі впродовж періоду від другої половини IX, через X, XI та XII століття. Ці культурні залишки складаються з *християнства візантійського обряду в церковно-слов'янській мові*, передусім церковної мови та церковного обряду, бо само християнство прибирало різних духових прикмет на основі старої культури росіян, українців та білорусинів, як це схарактеризував Федотов у своїй студії про релігійну думку Київської Русі⁷⁰).

Другим спільним елементом Східньої Слов'янщини є *літературна церковно-слов'янська мова* всіх трьох народів в часі існування Київської держави. Твори старої літератури, що появились на терені спільної держави, зокрема твори Київської Русі-України, розходилися по всіх землях нинішнього українського, російського та білоруського народу. Це мало благодатні наслідки для збереження творів старої літератури. По татарському заливі та знищенні мало не всіх монастирів вони, мабуть, були б пропали, якби не їх відписи, що зберігалися по різних культурних осередках Московщини та Білої Русі.

У зв'язку з церковно-слов'янською мовою в Церкві та в літературі третім залишком, спільним для всіх трьох слов'янських народів Східньої Європи, залишилася *кирилицзна азбука, уживана й донині*.

Таким чином поняття Східньої Слов'янщини це, як сказано вище, поняття в першу чергу географічне, сполучене із зовнішньокультурними залишками спільної церковної та літературної мови, церковного обряду та кириличної азбуки. Спільні культурні елементи трьох східньослов'янських народів — це залишок культурних впливів русинізації на цілому просторі Київсько-Руської держави, це твір релятивно поверховний та новий, бо походить з періоду IX-XII століть.

Переносити поняття Східньої Слов'янщини на часи перед створенням Київсько-Руської імперії немає ніякої наукової підстави, бо перед р. 879-им того поняття взагалі не було. Очевид-

---

70) G. Fedotov, o. c., ст. 405.

но, що в часі існування Російської імперії і тепер, в часі існування Советського Союзу, поняття Східної Слов'янщини поширюється далеко поза вказані вище межі для цілей практичної політики — створити етнічну базу для держави, керованої Москвою.

Коли станемо шукати в історії цивілізації людства порівняння для Східної Слов'янщини, то знайти його можемо в існуванні групи романських народів у Західній Європі. Ця подібність є деколи вражаючою щодо свого характеру, генези і культурних залишків.

Романськість народів італійського, французького, еспанського та португальського полягає в тому, що всі вони є *продуктом романізації*, себто впливу римської культури на різноетнічні племена, які жили в провінціях Римської імперії під кінець періоду республіки і в періоді царства (I століття до Христа до V стол. по Христі).

Так, як Римська імперія складалася із старого домінантного ядра, культурно вищого Риму та Італії і культурно відсталих завойованих різноетнічних римських провінцій, так само Київсько-Руська імперія складалася з домінантного ядра культурно вищого Києва та Київської Русі і областей поза Руссю, північних територій лісової смуги з населенням, культурно відсталим та різноетнічним, прилучених під владу Києва збройною силою.

З Риму плила римська культура на провінції в одній мові для цілої імперії, в мові латинській. Ця мова стала для всіх провінцій мовою адміністрації, економічного та духового життя. Вона надавала зовнішню поволоку всьому життю та культурі Римської імперії, дармащо провінції зберігали свої етнічні прикмети впродовж століть.

Таке саме було з Київсько-Руською державою, з її ядром Київською Руссю та прилученими землями. Церковно-слов'янська урядова та літературна мова надавала зовнішню культурну поволоку цілій імперії, не зважаючи на існування різноетнічних прикмет. В Римській імперії християнство римського обряду та в латинській мові відіграло таку саму роль, як східне християнство з церковно-слов'янською мовою в Київсько-Руській імперії.

Ця зовнішня поволока культурної одноцілості Римської імперії тривала доти, поки сильною була влада центру імперії, Риму. Завалилася центральна влада, розпався одноцілий економічний терен імперії, спертий на сітку знаменитих римських

шляхів, і ця лаволока римської культури стала розпадатися, а наверх почали виходити етнічні прикмети галійців (кельтів), іберійців та ін. На культурному підложжі романізації, себто римської культури, почали формуватися нові народи французів, еспанців та португальців разом із наслідниками старих римлян, народом італійців.

Подібне було з Київсько-Руською імперією. Завалилася центральна влада Києва, розпалась одноціла економічна система держави, і імперія стала розкладатися на природні частини на основі етнічних прикмет поодиноких областей. Почали творитися нові народи білорусинів та росіян, крім народу Київської Руси-України, ядра імперії, українського народу.

Творцем культури Римської імперії, її продуцентом були Рим та Італія, провінції були тільки консументом римської культури. Не без того, що й по римських провінціях, зокрема в пізньому періоді існування імперії, поставали культурні центри під впливом романізації. Романізовані місцеві елементи брали участь в цій культурній творчості; в цьому випадку ці культурні осередки в провінції Галлії є власністю французького народу, на Іберійському півострові — власністю тамошніх народів, еспанців та португальців.

Що залишилося народам, які постали по римських провінціях завдяки романізації? Залишилась їм латинська азбука, християнство в латинському обряді та з латинською мовою, елементи латинського походження в мовах романської групи. На руїнах Римської імперії вирости чотири романські народи, на руїнах Київської імперії — три східнослов'янські народи. Подібно, як у Східній Європі, чимало старовинних творів римської літератури, творів Риму та римського духа, збереглося не в колысі їх народження, в Італії, а в колишніх провінціях, де життя було спокійніше.

Як бачимо, подібність поміж народами Римської імперії та народами Київсько-Руської імперії, поміж групою романських народів та поміж групою східнослов'янських — разюча.

Дехто з істориків порівнював сформування трьох східнослов'янських народів із сформуванням французького, німецького та італійського народів в часі франконської імперії під Карлом Великим. Одначе, тяжко встановити якусь подібність поміж існуванням Київсько-Руської держави та сформуванням трьох східнослов'янських народів і існуванням держави Карла Великого та сформуванням тих трьох середньоевропейських

народів. Поперше, держава Карла Великого не витворила своєї власної культури та й не могла мати великопростірного культурного впливу. До того ж вона тривала коротко, щоб заважити активно на формації німців, французів та італійців, і етнічний субстрат, навіть свідомість германської, французької і італійської приналежності кожного із трьох народів вже існували перед створенням держави Карла Великого. З нинішнього італійського народу тільки частина була увійшла в склад тієї держави. Нарешті, держава Карла Великого була лише твором династії Каролінгів і, розпавшись, не залишила ніякого сліду на формації німців та італійців.

XIV. ІСТОРИЧНИЙ ШЛЯХ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ ПО УПАДКУ КИЇВСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

По заломанні центральної влади Київської Русі та подвійному зруйнуванні Києва в 1169 та 1203 роках, докінченому татарами 1240 року, політичний, економічний та духовий розпад Київсько-Руської імперії на області білоруську, новгородську, суздальсько-московську та русько-українську був завершений. Центр київсько-руської області пересунувся в безпечнішу частину Русі-України, до Галичини, де утворилася Галицько-Волинська держава, яка включила Київ та наддніпрянські частини не зруйнованої ще Русі у сферу своїх впливів. Галицько-Волинська держава XIII та XIV століть повернулася до стану одноетнічної держави, як було перед 879-им роком, перед постановом Київсько-Руської імперії. Супроти тогочасного повного роздрібнення Суздальсько-Володимирської держави по смерті Всеволода, Галицько-Волинська держава, створена Романом Мстиславичем, Самодержцем Всеї Русі, могла справді вважатися за спадкоємця Київської Русі, давнього ядра імперії.

Не зважаючи на переходовий заколот у Галицько-Волинській державі в перших десятиліттях XIII стол. по несподіваній смерті Романа, ця держава під володінням короля Данила та його наслідників все таки була найсильнішим державним твором на руїнах Київсько-Руської імперії впродовж усього XIII та першої половини XIV стол. Вона стала правдивим спадкоємцем Київської Русі і одноетнічною державою українського народу.

Після татарської навали та зруйнування Києва, безпосередня влада татар розтягалася на Русі-Україні тільки по Дніпро. На захід від Дніпра була буферна смуга, на якій безпосередня влада татарської адміністрації була відсутня, але татари пильнували, щоб на цій правобережній смузі не творилося ніякої політичної сили. Існували там дрібні князі, а то й самостійні громади.

Галицько-Волинську державу, зокрема по відвідинах короля Данила в Орді (1245), татари вважали за державу під своїм

протекторатом. Одначе, сила тієї держави не давала їм змоги здійснювати протекторат, і тому вони тільки стежили за тим, щоб галицько-волинські володарі не зброїлися і своєї території не зробили випадовою проти них брамою. Поза тим Галицько-Волинська держава була самостійною, а її політика засадничо протитатарською, з надією, що при допомозі католицької Європи удасться зломити силу татар.

Єдина земля Руси-України, що опинилася під владою татар, була Чернігівська земля, називана в XIII та наступних століттях Сіверською землею. Це князівство могло існувати лише під умовою повної лояльності супроти татар, подібно як князівства суздальсько-володимирської області. Одначе, чернігівська династія Ольговичів, додержуючись старих традицій Руси-України, лояльності до татар не виявила.

Чернігівський князь Михайло вже по 1240 р. захопив Київ і, посадивши на опорожненому митрополичому престолі свого приятеля, ігумена Петра Акеровича, відразу вислав його до Ліону, де саме тоді папа Іннокентій IV скликав вселенський собор для обміркування способів оборони Європи проти татар (1245)). Син князя Михайла, Ростислав, одружений з дочкою угорського короля, при допомозі маляр старався здобути для чернігівської династії Галичину, щоб мати тут сильну опору. Але всі пляни князя Михайла скінчилися трагічно: по повероті до Чернігова, покликаний до Сараю, татарської столиці, він згинув там мученичою смертю, як християнин-ісповідник, і пізніше був канонізований поміж святими київської митрополичої провінції. Ростислав, розгромлений Данилом під мурами Ярославля, мусів покинути українську землю і шукати захисту на Угорщині.

Хоч протитатарські пляни князя Михайла зазублювалися з інтересами спадкоємців Галицько-Волинської держави, Данила та Василька Романовичів, по остаточному розгромі Ростислава, Данило переймає ті пляни і продовжує акцію в Ліоні. Бисланий на схід до татар, папський дипломат Пляно де Карпіні нав'язує в переговорах з Данилом та Васильком до акції Михайла чернігівського та його приятеля митрополита Петра Акеровича. Данило, не зважаючи на погрози, а то й новий наїзд татар, старається в переговорах з католицьким заходом шукати проти них опертя.

У головних зарисах політика Галицько-Волинської держави продовжувала традиційну політику старого Києва. Діаметрально протилежну політику повели суздальсько-володимир-

ські князі — в покорі супроти татар шукати способів скріпити свою силу. Тому тільки найсильніша Галицько-Волинська держава могла вести самостійну політику.

Політику Галицько-Волинської держави можна окреслити такими принципами: 1) боротися безкомпромісово з степовими вараварами; 2) в цій боротьбі шукати допомоги Заходу; 3) зберігаючи надбання київської, східнохристиянської культури, бути у церковному зв'язку із західним католицьким світом. Ця політика відповідала свободолюбним традиціям антив-русичів-українців, але в практиці виявилася вона згубною. Захід, очутившись від першого перестрашу, спричиненого татарами, мало інтересувався боротьбою Руси-України проти татар. Укладена з Римом церковна унія та коронація Данила на короля збудили ще більшу чуйність татар проти Галицько-Волинської держави і стягнули татарський наїзд.

Церковна унія з Римом у великій мірі погіршила відносини з візантійським патріархатом, який, не маючи довіря до галицько-волинських володарів Данила та Василька, зобов'язав нового київського митрополита Кирила осісти на півночі, в суздальсько-володимирській області. В цій справі татарська та патріярша політика були такі самі, бо татари також дбали, щоб митрополит вів церковну політику, прихильну до татар. Спільність візантійських і татарських інтересів спричинилась до того, що не тільки митрополит Кирило, але також його наслідники греки та русини поволі переносять осідок київського митрополита на північ, до Володимира, Переяслава Заліського, бо в тому часі на суздальсько-володимирській території властиво не було великокняжого городу. Щойно в 30-их роках XIV стол. митрополит осідає в Москві і на ділі стає московським митрополитом.

Підтримуване патріярхом і татарами переселення митрополита на північ фактично спричинило розпад київської митрополії на галицьку, литовську та московську, хоч ця остання старалася якнайдовше зберігати титул київського митрополита. Після переселення київського митрополита на північ галицько-волинський володар (мабуть, ще Лев Данилович) поставив у Царгороді домагання утворити окрему галицьку митрополію, що й сталося 1303 року. Галицька митрополія, яку патріярх старався при різних нагодах зліквідувати, стала на ділі митрополією Руси-України. Хоч патріярх обмежував її юрисдикцію єпархією Галицько-Волинської держави, галицького митрополита визнавали за свого церковного зверхника не тільки в Ки-

сві, але навіть в лівобережному Чернігові. Єпископи галицької церковної провінції беруть участь у висвяченнях єпископів на Київщині і навіть на Сіверщині. Вкінці в р. 1352 появляється окремих від московського київський митрополит Теодорит, поставлений на київську опорожнену митрополію болгарським патріархом у Тирнаві.

Литовський уряд також виступив у Царгороді з домаганням утворити окрему митрополію для білоруських єпархій литовської держави. Це сталося перший раз 1317 року, а після того в другій половині XIV стол., що було приготуванням до поділу старої київської митрополії на київську для Руси-України та Білоруси і московську аж у половині XV століття. Ці церковні новотвори та поділи були тільки доказом, що розпад Київсько-Руської імперії домагався також достосування церковних провінцій до національного поділу тієї імперії.

Тим часом поза плечима українського народу, що виснажувався в боротьбі з татарами, виростили сильні сусіди: Польща, Угорщина та Литва, які, користаючи з його ослаблення, покладали кінець існуванню Галицько-Волинської держави, в середньовіччі останньої самостійної української держави, спадкоємиці Київської Руси.

За невпинну боротьбу із степовими варварами український нарід заплатив велику ціну, бо втратив не тільки власну державність, але також половину своєї етнічної території. Від антиських часів етнічна територія Руси-України майже покривалася з нинішньою етнічною територією українського народу. В XI стол., подібно як нині, вона доходила до Озівського та Чорного морів, по межиріччя Дону та Дінця на сході, по межу суцільного східноєвропейського лісу на півночі, по верхів'я Дністра та доріччя Бугу на заході. Так тоді, як і тепер, ця територія має вигляд еліпси, один осередок, якої лежить над Дніпром коло Києва, а другий — над Дністром коло Галича.

До половини XII стол. центр ваги життя українського народу лежав у східнім осередку еліпси — над Дніпром у Києві; це був період потуги українського народу. Від половини XII стол. центр ваги пересувається до західнього осередку еліпси — до Галича-Львова, в околиці над Дністер, де найдогідніше було українському народові боронитися та переживати найгірші часи, аж доки знов не прийде період динамічного розросту, щоб привернути втрачену національну територію на сході та півдні і поширюватися знов до Чорного моря та Підкавказзя.

Своє призначення мали в історії Руси-України також степ та лісостеп. Лісостепова смуга на півночі та північному заході була зоною схоронища національної субстанції в найгірші часи національного життя, коли треба було на переходовий час залишити південно-східні степи.

Саме така ситуація витворилася в XIV стол., коли упала Галицько-Волинська держава, а українська етнічна територія зменшилася на половину, скріплюючи етнічними масами зі сходу та півдня західні та північно-західні українські території і навіть висуваючись ще далі на захід та північний захід поза Буг та на Підляшшя, на давні землі ятвягів. Цей відступ українського народу був тимчасовим, щоб у пригожі часи знов динамікою етнічного масиву почати рух на схід та південь для повернення старої території Руси-України в XVI-XVIII століттях.

Елітична форма української землі з двома осередками і можливість відступу етнічного масиву на західні та північно-західні оборонні позиції для майбутнього наступу на схід і південний схід — це природне право існування української нації.

У половині XIV стол., з упадком Галицько-Волинської держави, український нарід опинився в крайній оборонній позиції з кількох причин. Поперше, у міжнародньому розумінні він переставав бути самостійною нацією, хоч нацією оставався ще на століття. Польща, скріпившись поза плечима України, розпочинає культурний наступ на землі українського народу, і на цьому пограничному просторі розпочинається боротьба двох культур: української східнохристиянського характеру і польської західного, латино-польського характеру. Тепер почалося змагання за національно-державний характер українських земель, що опинилися в межах Польщі та Великого Князівства Литовського. Боротьба за збереження культури Київської Русі характеризує історичний шлях Руси-України впродовж XIV до XVII століть.

Південну частину Галицько-Волинської держави, Червону Русь, захопила Польща (1349), північну — Велике Князівство Литовське. Прилучивши південну частину останньої української держави до Польщі, польський король Казимир Великий ще зберігав національно-державний характер прилучених земель, як Королівство Русі з власним державним гербом, з власною монетою, залишаючи адміністративний і правний характер київсько-руських установ без змін. Так було аж до 1432 року, до видання Едлінського привілею, коли й на тих землях

заведено польське право та адміністрацію на польський лад. Все ж таки ця провінція аж до упадку Польщі носила назву Червоної Русі.

Куди краще було становище тих українських земель, що увійшли до Великого Князівства Литовського, до якого за кількадесят років перед тим увійшли землі білоруського народу. Авторитет правних та адміністраційних установ Київської Русі для литовських володарів був такий великий, що вони не відважилися їх міняти на прилучених землях в ім'я засади: „Ми старини не рухаємо, а новин не вводимо”.

Велике Князівство Литовське з центральною владою у Вільні по прилученні білоруських та українських земель ставало на ділі державою двох східнослов'янських народів, білорусинів і українців, бо литовський елемент становив у ній невелику меншину. Тому ця держава ступнево перетворювалась у федерацію етнічної Литви з автономними білоруськими та українськими землями, з яких кожна зберігала свій державний лад, гарантований пізніше окремими земськими статутами. Значення українського народу в Литовській державі почало зростати в другій половині XIV стол., коли литовські збройні сили успішно боротьбою з татарами захопили значну частину українських земель з Києвом включно (1360). Тоді Київ мав навіть свого власного князя Володимира з литовської династії, українізованого та охрещеного у східньому християнстві.

Національно-державні права українських земель з автономними статутами опинилися під загрозою, коли Велике Князівство Литовське сполучилося з Польщею персональною Кревською унією (1385) під литовською династією Ягайлонів. А проте, білорусько-українські елементи виявили таку опірність, що та унія не змогла порушити земських самоуправ їхніх земель. Справа погіршилася по Люблинській унії (1569), яка змінила довговікову персональну унію Польщі та Литви на реальну і ввела всі українські землі в склад Польського королівства, позбавивши їх решток територіяльної автономії.

Не менше небезпечним для українського народу був постійний наступ, що його вела Польща проти східнохристиянської української культури на прилучених землях.

У Польщі вважали, що перехід українського населення на римокатолицизм був би рівнозначний із цілковитим спольщенням і включенням українських мас в етнічний масив польського народу.

Щоб змобілізувати західні католицькі сили собі на допомогу в цьому наступі, Польща, приховуючи свої політичні цілі, проголосила себе місіонарем католицизму на східніх прилучених землях. На ділі їй ніколи не йшло про інтереси католицької віри, а йшло тільки про національні інтереси, і тому тут розгорнулася боротьба не двох вір, а двох культур. На прилучених до Польщі українських землях почалося масове закладання римокатолицьких монастирів та римокатолицької церковної організації, починаючи від митрополичого архієпископства в Галичі (1375), згодом перенесеного до Львова. Навіть в Авіньоні, де тоді перебували папи, думали про потребу створити українське римокатолициство, з тим, щоб митрополитом у Галичі був русин-українець або принаймні особа, що добре знає русько-українську мову. Митрополитом галицьким дійсно став львівський німець Матвій, а перемиським єпископом якийсь українець Іван.

Та це були марні зусилля. Східньохристиянська київська культура була ще повна сили та динаміки, а до того вже так тісно пов'язана з українською національністю, що відділити їх було неможливо, і наступаюче латинське католициство залишилось для українців чужим, вірою польського наїзника. *Наступ римокатолициства на українські землі мав тільки ті шкідливі наслідки для католициства, що київське християнство, яке перед тим було приязне до західного християнства і вважало себе на ділі частиною європейської Християнської Спільноти, наблизилось до Візантії, праджерела своєї християнської культури, і присвоїло собі ворожість Візантії до Риму. І щойно тоді народилось переконання серед українців, що візантійське православ'я є правдивою вірою українців, яку треба боронити всіми силами, як остою проти наступу римського католициства.*

В такому звороті релігійної справи на українських та білоруських землях була глибоко заінтересована Московська держава, що саме тоді, на початках XV стол., починає скидати татарське панування. Суздальсько-Володимирська держава, предтеча Московського князівства, виросла в силу на програмі ворожості до Києва, пониження його, щоб перейняти ролю „Матері Городів Руських”. І тепер московські князі не відмовилися від плянів засісти в Києві, як спадкоємці Рюриковичів.

По упадку самостійної західньоукраїнської держави та прилученню її земель до Польщі, боротьба проти східньохристиянської української культури і у зв'язку з тим зріст проти-

католицьких настроїв на тих землях був дуже на руку московській політиці, бо скріплював у Москві надії, що в майбутності вона зможе загорнути Україну та Білорусь під своє панування, виступаючи як оборонець православ'я.

Упродовж XIV стол., навіть ще під формальною татарською владою, Москва побільшила свої володіння, підбивши етнічно-російські землі Рязані, Твері та інші, і позирала з надією на Великий Новгород з його розлогими посіlostями. У той час під татарським володінням кристалізується окремиї тип московського православ'я, непримирного до католицького Заходу. Воно теж мало відіграти свою ролу в політичних плянах Москви на українських та білоруських землях, в межах польсько-литовської федерації. Так, як у Польщі вважали, що латинське католициство стане засобом утвердження польського панування над Україною та Білоруссю, так само в Москві вважали московське православ'я засобом опанування тих земель.

У першій половині XV стол. становище радикально змінилося на основі подій, зв'язаних з кризою, а опісля й упадком візантійського цісарства (1453).

Уже в перших десятиліттях XV стол. Візантія, смертельно загрожена турками, шукає порятунку в Західній Європі. Фльорентійський Собор Католицької Церкви (1439) став нагодою для Візантії погодитися з Римом на церковному полі. Так прийшло до відомої Фльорентійської Унії (1439) та до призначення на київського митрополита, що дотепер резидував у Москві, прихильного унії вченого візантійця Ісидора. Проголошення церковної унії митрополитом Ісидором у Москві привело до церковної кризи на сході Європи та в Україні.

Московський князь відкинув церковну Фльорентійську Унію, а самого митрополита Ісидора спершу ув'язнив, а потім прогнав з Москви. З цього скористали українські провідні кола, тоді солідарні з Візантією, і запросили митрополита Ісидора, об'єднаного церковно з Римом, осісти на митрополичім престолі в Києві, обновлюючи таким чином старі київські традиції. Ці події викликали динамічний зрив українських національно-державних амбіцій мати власного митрополита, поєднаного з візантійським патріархом і з католицьким заходом, а рівночасно мати в Києві свого князя, українізованого литовського князя Олександра Володимировича (Олелька), правда, залежного від Вільна.

Тож тепер проти митрополита Ісидора був не тільки московський князь Василій, а й польський король та великий ли-

товський князь Казимир, хоч кожний з різних причин. У Москві хотіли вже мати в Києві свого митрополита, провідника московського православ'я, як засобу політичного поглинення українців, і тому митрополита, повданого з Римом, відкидали. У Кракові та Вільні відкидали східньокатолицького митрополита Ісидора тому, що відродження київської митрополії, об'єднаної з Римом, раз назавжди замикало б дорогу польському римокатолицтву на схід і касувало б проголошену Польщею її місію на землях України.

Ця спільність політичних інтересів Польщі та Московщини зреалізувалася незабаром у Віленській угоді (1448-49), в якій польський король і великий князь литовський Казимир погоджувалися, щоб юрисдикцію над східніми християнами України та Білоруси взяв у свої руки московський митрополит Йона, ворог Візантії та Риму. Східньокатолицьких єпископів України та Білоруси, що трималися митрополита Ісидора та римського папи, польський монарх зобов'язувався привести силою до послуху московському митрополитові. Ця церковна справа загострила відносини поміж Москвою та Києвом до такої міри, що вже не могло бути й мови про те, щоб митрополити з титулом київських, які резидують у Москві, мали церковну зверхність над єпископами України та Білорусі в межах польсько-литовської федерації. Тому новий московський митрополит Йона по своїм виборі 1448 року прийняв титул уже тільки митрополита московського, автокефальної московської Церкви, незалежної від візантійського патріярха.

Таким чином настав фактичний поділ старої київської митрополічної провінції на київську (українсько-білоруську) і московську. Цей поділ ствердив дещо пізніше (1458) також Рим, коли на місце Ісидора новим київським митрополитом призначили Григорія. Тоді ж московські землі в Римі признано, як „землі невірних” (terrae infidelium).

Надзвичайно цікавою є інтерпретація цих подій, себто динамічного зриву українських самостійницьких амбіцій, советсько-російськими істориками. Київ зайняв тоді виразно сепаратистичне становище до Москви, але також опозиційне становище до польсько-латинського наступу на українські землі. Обновлення старої київської митрополії з митрополитом, об'єднаним із Римом та з візантійським патріярхом, саме стало основою зриву тих українських національних амбіцій, звернених і проти Москви і проти Польщі. Советсько-російські історики,

визнавці існування „єдиного прарусского народу” в часах Київсько-Руської імперії, твердять, що власне цей сепаратизм від Москви став початком народження українського народу. Згідно з їх інтерпретацією, цей український сепаратизм був наслідком церковної унії з Римом.

Російсько-советський історик Б. Рамм прямо знаходить в цьому сепаратизмі руку митрополита Ісидора, поєднаного з Римом, ставленця візантійського патріярха. Про ці справи він пише ось що: *„Нарешті Ісидор прибув у свою митрополію в Київ. Князь Олександр Володимирович (Олелько), що княжив там в імені польсько-литовської корони, під владою якої перебувала київська земля, готов був прийняти унію . . . Ісидор старався створити позірність різкої окремішності України і західньоруських областей, де немов існувало сильне коріння католицтва⁷¹⁾.*

На ділі в тих областях під польсько-литовським володінням відбувався сильний натиск на українсько-білоруське громадянство, щоб воно не підтримувало східньокатолицького митрополита Ісидора і признало зверхність московського митрополита. Щойно інтервенція Риму та публічна католицька опінія в Європі приневолити короля Казимира не противитися встановленню нового київського митрополита Григорія, об'єднаного, як Ісидор, з Римом. Призначаючи нового київського митрополита, папа рівночасно перевів поділ старої київської митрополічної провінції на дві: на київську та московську, стверджуючи, що московські землі під церковним оглядом трактують тепер в Римі, як „землі невірних”.

Програвши на церковному відтинку, Москва, одначе, не зреклася своїх плянів об'єднання українських земель з Московським Великим Князівством в одній державі. На перешкоді в реалізації тих її плянів в скорому часі стали два чинники: зріст політичної потуги Польсько-Литовської держави, об'єднаної тісніше в Люблинській Унії, і народження збройної сили українського народу-козаччини, створеної ним для оборони своєї землі від кримських татар і турків.

Свідомість того, що український нарід є продовженням руської нації часів державної Київської Русі, додавала йому тугости у важких часах XVI і наступних століть по Люблинській Унії, коли всі українські землі опинилися в складі Поль-

---

71) Б. Рамм, Папство и Русь в X-XV веках, Академия Наук СССР, Москва, 1959, стор. 234, 243.

ської Корони. Ідеї Київської Русі перейняла передусім козащина. Хто студював історію часів Олега, Святослава, епопею „Слова о Полку Ігореві” і завзяту боротьбу українських козаків з татарами, той не може не бачити в козаках прямих наслідників русичів, тих самих українців.

За кілька десятків років перед революцією Богдана Хмельницького Єпископат Української Православної Церкви, обновленої 1621 року проти волі польського уряду, знову в меморіалі до польського уряду виразно стверджував, що українська козащина та український нарід є прямими наслідниками Київської Русі. Писалося там про козаків так: „Се ж бо те плем'я славного народу Руського, із насіння Яфетового, що воювало Грецьке цісарство морем Чорним і на суші. Се з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх моносилах по морю й по землі, приробивши до човнів колеса, плавало і Константинополь штурмувало. Се ж вони за Володимира Святого, монарха руського, воювали Греків, Македонію, Ілірик. Се ж їхні предки разом з Володимиром хрестилися, віру християнську від Константинопольської Церкви приймали і по сей день у сій вірі родяться, хрестяться і живуть... Бог керує ними, і він тільки знає, на що він зберігає сі останки тої старої Русі та їх правницю і силу їх на морі і на землі довго, широко і далеко розширяє”⁷²).

Такі самі погляди, що Україна початків XVII стол. — це прямий наслідник Київської Русі, висловлює вчений Мелетій Смотрицький (1578-1633) у своєму творі „Оборона подорожі до Східніх земель”. Він твердить, що руська нація, хоч і в складі польської держави, існує, і все, що на руській землі, є Руссю⁷³).

Український елемент під Польщею та Литвою відчував перевагу культури Київської Русі над культурою Польщі та Литви ще довгі часи по упадку Галицько-Волинської держави і тому до польських впливів ставився негативно. Твердження советських істориків про польські впливи на формування українського народу не мають ніяких підстав в історичній дійсності. Боротьба поміж латино-польською і східньохристиянською культурою України тривала постійно впродовж століть. Ті українці, що в XVI та XVII століттях приймали польську культуру, переставали бути українцями і оберталися на поляків.

---

72) Грушевський, Історія України-Руси, т. VII, стор. 391-393.

73) Твір Мелетія Смотрицького в оригіналі написаний польською мовою носить назву „Apologia Perigrinacyi do Ziemi Wschodnich”.

Історія українського народу пливе єдиним власним струменем від антських часів, себто від половини першого тисячоліття по Христі, безперервно аж до наших днів. Духова природа українців ранньоісторичних, антських часів, часів Київської Русі, часів Козаччини така сама впродовж майже півтори тисячі років. Це — факт рідкий в історії європейської цивілізації.

Так само безперервно пливе струмінь історії білоруського народу, як окремого народу кінця X стол., коли відсепарувався він від Києва, через історію великого Князівства Литовського аж по нинішні часи.

І так само незалежно від Київської Русі пливе історія російського народу, що починається в половині XII стол. сепаратистичною політикою суздальської землі під династією Юрійовичів. Вона має своє власне русло, удосконалене реалістичною політикою володимирського, а потім московського періоду, під владою татар і в боротьбі з татарами, до величезного розросту московського царства, крізь століття російської імперії аж до сучасної потуги советської Росії. Це, очевидно, окрема історична проблема, що виходить поза рамці нашої праці.

XV. СПРАВА „ЄДИНОГО ПРАРУССКОГО НАРОДУ”

У попередніх розділах розглянули ми історію формування трьох східнослов'янських народів, українського, білоруського та російського, на підложжі Київської Русі. Інакше в цій справі становище займає офіційна історична наука Советського Союзу.

Після другої світової війни з'явилося в СРСР багато праць російських істориків на тему постання трьох східнослов'янських народів. Советські історики та археологи розпочали нові пошуки, провели численні розкопи, які принесли багато матеріалів для в'яснення етнічних та культурних справ прапредків росіян, українців та білорусинів. Праці проф. Рибаківа посунули на три сотні років назад навіть історію Київської Русі, давши багато доказів, що деякі факти, які вважалися досі за легенди, були таки історичною дійсністю.

Основні розкопи, переведені на руїнах грецьких чорноморських колоній, незаперечно ствердили живі зв'язки степового населення України, предків українського народу, з грецьким світом. На їх основі доказано, що грецький світ мав далеко більший вплив на прапредків українського народу, ніж досі думали.

Усі ці матеріали, об'єктивно та науково інтерпретовані, переконливо доказують слушність схеми історії Східної Європи Михайла Грушевського про самостійний розвиток та незалежне формування кожного з трьох східнослов'янських народів в такому хронологічному порядку: український, білоруський та російський. Кожен з цих народів мав свій власний історичний струмінь розвитку вже в часах Київсько-Руської імперії, кожен зазнавав різних впливів свого оточення.

Нові відкриття переконливо виявили, що на духовий та матеріальний розвиток українського народу вирішально впливали: природа його землі, впливи передньоазійських іранських народів та грецький античний світ позитивними та негативними рисами його цивілізації. Такого оточення ніколи не мали і під такими впливами не стояли ніколи прапредки росіян і білорусинів.

На духове та матеріальне формування російського народу впливала природа суцільно-лісової смуги доріччя горішньої Волги, а в пізніших часах — природній вихід його Волгою в широкий світ західної Азії. Могутнім впливом стало також расове помішання фінів та слов'ян і, нарешті, двохсотлітнє безпосереднє панування над росіянами татар.

На духовий та матеріальний характер білорусинів мали вплив природа Прибалтики і ранні зв'язки з її народами, що виявляли свої впливи на білорусинів також у Литовській державі, а пізніше в польсько-литовській федерації.

Всі ці історичні факти, ґрунтовно проаналізовані, бере під увагу історична схема Михайла Грушевського, і тому його схему, як суто раціональну, прийняли були всі українські, білоруські та деякі прогресивні російські історики, доки вони мали свободу наукового дослідження. Історичну схему М. Грушевського впродовж перших 15 років советської влади приймали також в СРСР. Її вповні заступали советські історики А. Пресняков, М. Любавський і ще дехто. Їх поглядів не заперечував також офіційний історик партії Михайл Покровський.

Ці вчені увесь період Київської Русі, як найстарший період історії українського народу, виключали з історії російського народу. Історію росіян вони слушно починали від історії Суздальсько-Володимирського князівства, історії Новгороду Великого та нинішніх етнографічних територій російського народу.

Осудивши в дійсності в 1932-му, формально в 1936-му році історичні погляди Покровського, ЦК комуністичної партії наказав советським історикам придумати історично-політичну основу під творення єдиного советського народу. Таким чином історична наука була поставлена виразно на послуги державної політики. І так, по другій світовій війні зродилася в СРСР теорія єдиного прарусского народу, який нібито існував уже в IX стол., себто з моментом утворення Київсько-Руської імперії, за Олега Віщого (879 р.).

Найбільш радикальним пропагатором теорії єдиного прарусского народу став лєнінградський проф. В. Мавродін, який виклав її в популярній книжці „Формування русскої нації” (Лєнінград, 1948), а також в статті „Основні етапи розвитку русского народу”, опублікованій в журналі „Вопросы Истории”⁷⁴).

Проф. В. Мавродін твердить, що з моментом утворення Київсько-Руської імперії, протягом наступних понад двох соток ро-

---

74) Вопросы Истории, 1950/56 і наступні.

ків (IX-XI стол.), існував „єдиний прарусський народ” з єдиною прарусською мовою, культурою, обичаями, національною свідомістю і навіть з єдиним патріотизмом та ідеологією. Ось як про це пише проф. В. Мавродін: „Від Ужгороду і Берладі до Мурому та Ростова твориться єдина духовна й матеріальна культура... В тій єдності ми також бачимо велику спадщину київського періоду”. Далі він заявляє: „Ледве чи можна сумніватися в тому, що в IX-X стол. східне слов'янство склалося в єдиний руский народ... І так, на підставі старих зв'язків і традицій, на підставі етнічної спільності східного слов'янства в умовинах постаючої старорусської держави, на підставі спільності мови, обичаїв своїх батьків, законів, ідеології, на підставі спільності матеріальної культури, спільної боротьби за „землю та віру руску” починає появлятися свідомість спільності руского народу... Так на підставі злиття в єдиний етномасив східнослов'янських племен у IX-XI стол. постав руский народ, предок рускої, української та білоруської націй”. Цей єдиний „прарусський народ”, внаслідок опанування чужинцями земель Руської Держави розпався на три частини, з яких під монгольськими та польськими впливами витворилося десь у XIV-XV стол. три народи, російський, український та білоруський.

Крім голословних тверджень, Мавродін не дав ніяких доказів на підтримку своєї теорії. Та й не може дати, бо навіть поверховне знання історії київського періоду IX-XI століть дає сотки фактів, що розстроують ту теорію в порох.

Археологія і передісторія теренів, які в другій половині IX стол. увійшли в склад Київсько-Руської держави, стверджують понад усякий сумнів, що перед постанням тої держави (879 року) поміж населенням степової та лісостепової смуги і смуги суцільного північноєвропейського лісу не було майже ніяких зв'язків і рівень їх цивілізацій був цілковито відмінний. Відмінні були матеріальна культура, релігійні вірування, етнічний субстрат.

„Повість временних літ” потверджує археологічні дані, констатуючи, що в другій половині IX стол. племена слов'янські та неслов'янські, з яких витворилися згодом український, російський та білоруський народи, існували цілком окремішно. Київські поляни жили тоді вже цивілізованим життям. Тиверці, що мешкали над Чорним морем, були навіть знайомі з грецькою мовою і вміли будувати міста з каменю, а племена, що мешкали в смугі суцільного лісу, і навіть деякі, що мешкали в смугі лі-

состепу, як деревляни, дреговичі, радимичі, в'ятичі та навіть сіверяни, жили „скотським образом”.

Племена прилученої Олегом до Київської Русі північної смуги, які мали деякі зв'язки з півднем через Дніпро, були де-що культурніші від інших мешканців суцільного лісу. По створенні Руської держави-імперії ставилися вони до політичної унії з чужими їм поантськими слов'янами виразно опозиційно і на ділі жили майже самостійним політичним життям, як народ Новгороду Великого або білоруського Полоцька, і то перед і по офіційальному охрещенні Русі (990). Навіть близьких від Києва деревлян ще понад шістдесят років по заснуванні Руської держави треба було наново завойовувати під послух Києву, а російські в'ятичі ще через сто років після того не належали до Руської держави, і аж Святослав Ігоревич примусив їх визнавати владу Києва. Відомо, що на північних анексах, які за словами Константина Порфірородного не були Руссю, але перебували під її владою аж до кінця X стол., приведені під владу Києва північні області добровільно не хотіли платити Києву данини. Тому на землях над горішнім Дніпром та горішньою Волгою, в краях дреговичів, кривичів, в'ятичів та радимичів, треба було кожного року воєнною виправою збирати данину так званим „полюддям”, яке, на думку проф. Владимірського-Буданова, було нічим іншим, як щорічним поновним завоюванням.

Про духову єдність населення Київської держави не приходиться навіть говорити: ще в другій половині XI стол., коли в Києві християнська культура та література процвітали, в Новгороді Великому, на території Ростова та Мурому вибухали повстання з такою силою, що в 70-их роках того століття в самім Новгороді поганська партія на якийсь час опанувала територію і почала винищувати християнство.

Не було ніколи в Київській державі-імперії єдиного патріотизму та єдиної ідеології. Відомо ж, що на Суздальщині вже від половини XII стол. династія Юрієвичів вела упляновану проти-київську політику у спілці з половцями, найбільшими ворогами Руської держави. Саме в той час, коли українські князі, герої виправи на половців, оспіваної в „Слові о полку Ігореві”, гинули за Землю Руську, суздальські князі були союзниками половців.

Так само твердження Мавродіна і ще деяких совєтських дослідників про існування якоїсь спільної праруської мови в той

час повного племінного розбиття та культурної відсталости населення поодиноких областей Руської держави від українського півдня ледве чи можна навіть серйозно обговорювати. Зрештою, існування прарусської мови було вже заперечене такими авторитетними мовознавцями, як Шахматов⁷⁵), А. Пресняков⁷⁶) та Ю. Шевельов.

Зовсім окрема справа існування в Руській державі єдиної урядової та літературної мови, церковно-слов'янської, накиданої з київського центру. Однак, ця мова ніколи не була мовою етнічних мас ані українського, ані білоруського, ані російського народів. Це була штучна мова, правдива середньовічна „латина” для Східної Європи та східного християнства.

На основі тільки наведених фактів можна даказати, що теорія прарусского народу в IX-XI стол. не має ніякого права на існування.

Не інакше думають про це й деякі російські історики з-поза ССРСР. Наведемо тільки коротку цитату з праці Петра Струве, який пише: „Примітивним умовинам... ми це тепер знаємо, відповідає племінна та мовна різноманітність людських мас. Тому пошукування племінної єдності та єдиної прамови — завдання не тільки безплідне при стані нашого історичного знання, але в значній мірі навіть фантастичне в своїй суті... Можемо сказати, що чим примітивніші умовини людського існування, тим більше здиференційоване людство”⁷⁷).

Зрештою, навіть в ССРСР у 1954 році, себто перед проголошенням ЦК комуністичної партії так званих „Переяславських тез”, які дали офіційну санкцію теорії Мавродіна, авторитетні советські історики, археологи та мовознавці поставилися до неї дуже критично. Над теорією Мавродіна відбулася в 1951 році в Інституті Історії Академії Наук ССРСР дуже проречиста дискусія⁷⁸).

Мавродін поставив такі тези:

1) Період родового устрою був часом найбільшої мовної, а тим самим етнічної спільности предків слов'ян;

---

75) В історичну епоху русські племена так далеко розійшлися одне від одного, що не може бути мови про єдиноспільне життя русської мови IX-X вв. А. А. Шахматов, Энциклопедия славянской филологии, вып. II, С. Петербург, 1919.

76) А. Пресняков, Лекции по русской истории, т. I. Киевская Русь, Москва, 1938.

77) П. Струве, о. с., ст. 35.

78) „Вопросы Истории”, 1951/5.

2) Процес розселення слов'ян на широких просторах Східньої Європи був сполучений із схрещенням племінних мов східніх слов'ян з мовами неслов'янських племен;

3) В VIII-IX століттях у зв'язку з розпадом початкового задружого ладу, що привів до створення Київської держави, племена східніх слов'ян склалися в „одну старорусску народність” із спільною для всієї держави мовою.

В користь деяких моментів цієї теорії Мавродіна вже раніше публічно забирав голос сам Сталін, тоді безапеляційно рішальний чинник в ССРСР. Тож ясным було, що такої теорії потребують в Кремлі⁷⁹⁾ і тому згадана вище наукова дискусія в Інституті Історії Академії Наук була, як на советські відносини, доволі ризикозна. *Всі угасники дискусії заявляли, що доповідь Мавродіна в тій її частині, де він говорить про київський період, гіпотетична і мало переконлива.*

Археолог Б. Рибаків заявив, що, базуючись на даних археології, він не може допустити, що в далеку давнину існувала найтісніша мовна та культурна спільність слов'ян. Санжеев та А. Сідоров піддали критиці поняття народності Мавродіна, як вповні сформованої та стійкої одиниці. В додатку Санжеев твердив, що навіть в часах Київсько-Руської держави існували племінні різниці. *„В Київській Русі, — говорив він, — існували ці три окремішності східньослов'янської єдності, які в наступних віках дали позаток трьом слов'янським народностям: російській, українській та білоруській”.* Цю думку Санжеева підтримали й розвинули В. Пашуто та В. Зімін. Санжеев вдруге — читаємо в „Вопросах Истории”, — *дуже переконливо довів, що коли б у Київській Русі племінні різниці та діалекти вирівнялися до означеного нівелюючого рівня, то ніякі монгольські наїзди, ніякі феодалні роздроблення не могли б привести до виділення із одної старорусської народності трьох, хог і споріднених, однаке різних народностей”.*

В заключному слові Мавродін заявив, що він вважає можливим для себе переглянути питання щодо ступня єдності та спільності населення Київської Русі, однаке обстоював свій погляд, що політичний розклад Київсько-Руської держави привів до розпаду „старорусску народність”.

Хоч советські історики в Інституті Історії Академії Наук ССРСР скритикували теорію Мавродіна до такої міри, що вла-

---

⁷⁹⁾ Відповідь Сталіна Санжееву в справі спільної мови. „Вопросы Истории”, 1950/8.

стиво заперечили її взагалі, незабаром цю справу вирішив остаточно і безапеляційно по лінії первісних тез Мавродіна найвищий політичний чинник — Центральний Комітет Всесоюзної Комуністичної Партії у так званих „Переяславських тезах”, опублікованих в центральнім органі партії, в „Правді”, 10 січня 1954 р. з нагоди 300-ліття Переяславської угоди. ЦК ВКПартії ствердив, що, починаючи з IX-XI століть, існувала на території Київсько-Руської держави єдина „прарусска народність” із спільною мовою, культурою, самосвідомістю та патріотизмом і що ця єдина народність розпалася на російську, українську та білоруську внаслідок розпаду Київсько-Руської держави, внаслідок татарської окупації і пізніше внаслідок окупації західних земель Київсько-Руської держави Польщею та Литвою.

Таким чином теорія єдиної „прарусської народности” з наукової теорії стала в Советському Союзі політичною догмою, над якою всяка дискусія виключена.

XVI. КІНЦЕВІ ТЕЗИ

Підсумовуючи наші дослідження над питанням „КНЯЖА РУСЬ-УКРАЇНА ТА ВИНИКНЕННЯ ТРЬОХ СХІДНЬОСЛОВ'ЯНСЬКИХ НАЦІЙ”, приходимо до таких висновків:

1) Три східнослов'янські народи, згодом нації — українська, російська та білоруська — кожна окремо формувалися з етнічного субстрату тієї людности, що жила на нинішніх територіях цих трьох націй принаймні від епохи неоліту. Археологія доказує, що рідко на яких просторах світу впродовж тисяч років була така стабільність населення.

2) В самостійному формуванні кожної з трьох східнослов'янських націй брали участь три чинники: а) географічна будова східноєвропейського простору; б) зв'язки населення поодиноких частин того простору з їх сусідами; в) відмінність їх етнічних субстратів від передісторичних часів.

3) Найважливішим чинником у самостійному формуванні духового та матеріального життя українців, росіян та білорусинів був поділ східноєвропейського простору на рівнолежникові смуги в напрямі від Чорного моря на північ: на смугу степу, лісостепу, суцільного лісу та підбігунової тундри. Густі ліси північно-східної Європи в старих та середньовічних часах становили бар'єр поміж народами та цивілізаціями.

4) Важливим чинником, що грав ролю у формуванні трьох східнослов'янських націй, була також східноєвропейська система рік, зокрема Дніпра, Волги, Дністра, Дону та балтійських рік Двини і Німану. Як густі ліси були бар'єром, так ріки, як всюди в часах примітивних цивілізацій, були єдиним лучником, який звертав розвиток народів у напрямі бігу головних водних магістраль: населення середнього та долишнього Дніпра — в напрямі Чорного моря, населення сточищ Волги — в напрямі середньої Азії та Каспійського моря, населення сточищ Двини та Німану — в напрямі Балтійського моря.

5) Найраніше з-поміж трьох східнослов'янських народів почав формуватися нарід русинів-українців на просторі степової та лісостепової смуги на північ від Чорного моря, по обох

сторонах середнього та долішнього Дніпра. Прапредками етнічного субстрату, з якого сформувався український нарід, було населення трипільської культури, що жило на середньому Подніпров'ї від часів неоліту і створило тут рільничо-скотарську цивілізацію вже на переломі III та II тисячоліть перед Христом. Трипільці були стабільним населенням середнього Подніпров'я доісторичних часів. Вони тільки доповнювалися етнічними елементами іранських народів, що в першому тисячолітті перед Христом постійно напливали, мішаючись із місцевим населенням і менше чи більше впливаючи на його духову та матеріальну культуру. Іранські племена кімерійців, скитів, сарматів, аланів та інших, опановуючи тимчасово цю територію, надавали назви та зовнішнього характеру середньому Подніпров'ю, щоб згодом розплистися серед старої етнічної маси.

6) Корисний вплив на позем матеріальної та духової культури населення середнього Придніпров'я мали його зв'язки з народами високої цивілізації країн над Чорним та Середземним морем. Найбільш маркантний вплив на культуру предків українців у ранньоісторичних часах мали греки через свої чорноморські колонії.

7) У часах, коли на історичній арені з'явилися слов'яни, себто в часах Христа, мешканці середнього Придніпров'я (принаймні на захід від Дніпра) становили східне крило слов'янського світу. В часі переселення слов'ян на південь та північний схід, у перших століттях по Христі, населення Придніпров'я уживало вже слов'янської мови. В кожному разі сталося це перед приходом гунів, в останніх десятиліттях IV століття.

8) Як одноетнічний слов'янізований масив виступають предки українців уперше на історичній арені в VI стол. під назвою антів, розселених майже на тих самих просторах чорноморського степу та лісостепу, що їх нині займає український нарід. Духова та матеріальна культура антів мала, з одного боку, прикмети старого трипільського населення, а з другого — прикмети історичних русинів-українців.

9) Від римських часів починають у Придніпров'ї, зокрема в околиці Києва, управляти ремесла, а скоро після того й промисл гончарський, металевий та ювелірський, вироби якого вивозилися Дніпром на північ та на захід. В тому самому часі розпадається старий родовий устрій, а його місце заступає племінно-територіальний. Тоді князь полян Кий, збудувавши укріплення проти степовиків, заснував Київ (коло 560 р.) і дав по-

чаток першому державному організмові українського народу під володінням своєї династії.

10) Упродовж VII та VIII століть творяться інші державні організми на землях антів, як Озівська або Тьмутороканська Русь на південному сході та Дулібський Союз на західніх антських землях. Місцевих держав могло бути більше, як, наприклад, держави підкарпатських білих хорватів, надчорноморських тиверців та уличів.

11) Наприкінці VIII стол. з'являється вперше назва Русь (мабуть, аланського походження) у відношенні до Тьмутороканської Русі; скоро ця назва прив'язується до Київської або Полянської Русі. Не виключене, що й перші варязькі загони, що вже від VIII стол. прибували на антські землі, мали назву „руотсі”-руси.

12) У першій половині IX стол. державний організм із столицею в Києві — Київська Русь, об'єднував уже все лівобережжя степової та лісостепової смуги, тобто Чернігівщину та Переяславщину. Ядро цього державного організму, земля полян, простягалось також на західню частину середнього Придніпров'я. Тоді над Київською Руссю поширив свій протекторат Хозарський Каганат, скинений князями Аскольдом та Диром, першими християнськими князями Київської Русі. Аскольд та Дир були усунені від володіння ватагами варягів, що з півночі, з Новгороду Великого, під проводом Олега наїхали на Київ і заволоділи Київською Руссю в роках між 879 і 882.

13) Дещо пізніше починає формуватися етнічний масив сучасного білоруського народу в західній частині смуги суцільного лісу, в доріччі горішнього та середнього бігу Двини і Німану, як також в доріччі горішнього Дніпра. Етнічним субстратом цього народу стало населення індоевропейського походження, що жило тут від часів неоліту, прапредки нинішніх литовців та латишів. Вони вели мисливсько-рибальське життя, а згодом займалися також у малих розмірах рільництвом. Під час переселення слов'ян (мабуть, у V стол.) пересунулася на ці простори частина західніх надбалтійських слов'ян, які послов'янцили первісне населення. Культура цих слов'ян була нижчою від культури антських слов'ян степової та лісостепової смуги. Дещо пізніше (може в VII-VIII стол.) і тут занепадає родовий устрій, а заступає його племінно-територіальний вже з історичними племенами — кривичів у горішньому доріччі Дніпра та Двини, дреговичів — у горішньому доріччі Німану та північних

сточищ Прип'яті, радимичів — у доріччі Сожі. Перші державні центри на нинішніх територіях білоруського народу постали в Полоцьку і Смоленську. Кривичі вже в ранніх часах колонізували сточища горішньої Волги, землі нинішніх росіян на сході та землі словін на півночі. Полоцьк уже тоді нав'язував зв'язки з народами Прибалтики.

14) В той самий час, коли слов'яни пересунулися із заходу на простори нинішнього білоруського народу, інша частина слов'ян посунулася ще далі на північ, в околиці над озером Ільмень, де, по упадку родової системи, заснувала свій державний осередок Новгород Великий. На південь від цього міста на межах словінсько-кривицької колонізації постав другий державний центр, Псков. Мавши легкий доступ до Балтійського моря, ільменські слов'яни нав'язали, мабуть уже наприкінці VIII стол., зв'язки з прибалтійськими народами, також із шведськими варягами, які в першій половині IX стол. під проводом Рюрика опанували не тільки землі словін, але й поширили своє панування над сусідніми білоруськими територіями на півдні. В другій половині IX стол. вони почали завойовувати обшири суцільного лісу обабіч горішнього Дніпра. Ільменські або новгородські слов'яни стали основою для окремого народу — „народу Великого Новгороду”. Року 1478-го завоювало його Велике Московське князівство і з часом асимілювало з московським народом.

15) З нинішніх трьох східнослов'янських народів хронологічно останнім став формуватися російський нарід, називаний в українській мові також московським. Етнічним субстратом нинішніх росіян стало фінське населення, що досить рано прибуло в доріччя горішньої Волги та сітки її допливів із середньої Азії. Воно жило у східній частині смуги суцільного лісу вже від неолітичних часів, займаючись мисливством і ведучи примітивне життя довгі століття тоді, коли в степовій та лісостеповій смузі півдня процвітала відносно висока цивілізація. Після переселення слов'ян сточища горішньої Волги та її густих допливів колонізували з північного заходу словіани, із заходу кривичі, з півдня сіверяни та в'ятичі, які, як єдине слов'янське плем'я, в цілості увійшли в етнічний масив російського народу.

На тих слов'янами колонізованих та поволі слов'янцених просторах первісного фінського населення десь на переломі VIII та IX стол. сформувалися вже територіально-державні центри

— князівства Ростова та Мурому. В половині IX стол. опинилися вони під владою новгородських варягів.

16) Переломовими подіями в історії формування трьох сучасних східньослов'янських народів був наїзд варягів на Київ (879 р.), опанування ними Київської Русі, перенесення Олегом столиці з Новгороду до Києва і прилучення до Київської Русі широких просторів північної смуги суцільного лісу, тобто територій нинішніх народів білоруського та російського, як також Великого Новгороду, всіх в стані самостійної формації.

17) Наїзд на Київ варягів під проводом Олега мав для наступних століть два важливі наслідки: а) прискорив об'єднання давніх антських племен, етнічного субстрату українського народу, в одній державі; б) через прилучення до Київської Русі північних лісових просторів з населенням етнічно чужим Олег створив з одноетнічної держави Київської Русі різноетнічний державний твір — імперію з домінуючим становищем Київської Русі.

Домінуюче становище Київської Русі проявилось в структурі держави. Вона складалася вже з Київської Русі-України та з прилучених територій поза Руссю, залежних від Київської Русі і зобов'язаних платити їй данину. Так Київсько-Руську імперію характеризував візантійський імператор-письменник Константин Порфірородний в пол. X століття.

18) Правління варязької династії у Києві в першу чергу потягло за собою приєднання до домінуючої Київської Русі однорідних (антських) племен, частинно в мирний спосіб, частинно через завоювання. Таким чином уже наприкінці IX стол. мало не всі етнічно українські племена були влучені до Київської Русі й почали зватися Руссю, або Руською Землею. Спільне життя одноетнічних племен в Київській Русі, що відігравала до того ж ролю господаря імперії, витворювало почуття духової спільності населення, званого русичами або русинами. Християнізація і скорий ріст національної культури за Володимира Великого та Ярослава Мудрого покінчили тисячолітній процес формування цього народу. *Отже, в половині XI стол. руський, або український, нарід був уже сформований.*

19) З утворенням єдиного державного простору від Фінської затоки по Чорне море відкрилися для того простору нові ринки торгівлі з Візантійською імперією, з Балканами та з арабськими країнами високої цивілізації, з одного боку, і з краями надбалтійськими — з другого. Рушійним нервом цієї торгівлі

став давно відомий, але тепер упорядкований та стережений державною владою Дніпровий водний шлях „із варяг у греки”. Йшов він від чорноморського узбережжя рікою Дніпром аж до межиріччя між горішньою Волгою, Двиною та мережею північних річково-озерних шляхів до Балтійського моря. На межиріччі біля Смоленська був збудований перевіз товарів „волоком”, так само як на півдні, щоб оминати дніпрові пороги. Північною станицею того шляху був Новгород Великий, Смоленськ став осередком території горішніх „волоків”, Київ — централею „путі із варяг у греки”. Таким чином імперія Київської Русі стала єдиним економічним басейном.

20) Великі прибутки київської влади уможливили величезний зріст культури Київської Русі та самого Києва. Економічна користь з приналежності до Руської держави-імперії гатувала антагонізми північних неруських земель до Києва, однак їх зовсім не усувала. Вони проявилися з усією силою, коли тверда рука Києва ослабла, а одноціла економічна структура держави в половині XII стол. завалилась.

21) Чинниками, що спювали в одну цілість різноетнічну Руську державу, були: а) сильна центральна влада київських князів, сперта на військову силу варягів; б) економічні користі всіх частин держави з одноцілої економічної системи імперії, яка спиралась на „путі із варяг у греки”; в) після охрещення Русі християнська віра та єдина Церква під владою київських самостійних архієпископів, власне митрополитів; в) зростання культури, що спільно з християнством асимілювала різноетнічні елементи півночі, витворюючи державний патріотизм на всіх просторах держави.

22) Після смерті Ярослава Мудрого цілість імперії захиталась, а в половині XII стол. взагалі перестала існувати внаслідок: а) ослаблення центральної влади великих київських князів по засимілюванні варягів та з браку чужої збройної сили; б) поділу Руської держави на уділи згідно з постановою Статуту Старшинства, встановленого Ярославом Мудрим; в) порушення одноцілої економічної структури держави та її розпаду на окремі економічні регіони після перервання Дніпрового шляху половцями; г) пожвавлення відосередніх сил, спертих на етнічній та духовій відмінності населення північних територій, прилучених до Київської Русі; г) нерозв'язання справи постійних наїздів на Русь кочовиків із сходу.

23) Асиміляційні сили християнства та культури Київської Русі-України на північній території почали діяти вже від часів

Володимира Великого, одначе християнство знаходило несприятливий ґрунт на північних землях ще до кінця XI стол. Поділ імперії на Київську Русь, або Руську Землю, та на території, прилучені до Київської Русі, поволі уступає після смерти Ярослава Мудрого, коли численні Рюриковичі дістають свої уділи також поза Руссю. Тоді назву Руська Земля, стосовану давніше виключно до Київської Русі, починають прикладати вже до цілої держави, щоб тим викликати патріотизм та зацікавлення державною цілістю населення всіх земель. Натомість сама назва Русь лишається як етнічна назва поантських українських слов'ян, себто стосується виключно до Русі-України.

24) Поняття „земля” в правничих творах тих часів та в літописах рівнозначне з поняттям держави. Землями називаються не тільки поодинокі уділи держави-імперії, але також чужі краї (Грецька земля, Лядська земля, Угорська земля і т. д.).

25) Найскорше проявилися відосередні сили в білоруському Полоцьку, ще за часів Володимира Великого. Антагонізм Полоцька до Києва лежав у тому, що різноетнічна Полоцька земля не була так живо зацікавлена в користях з економічної системи Руської держави. Полоцьк лежав осторонь „пути із варяг у греки” й тому економічно був більше зацікавлений в балтійській торгівлі Двиною. Нехіть Полоцька до Києва проявилася поставою місцевої варязької династії Рогволода вже за часів Володимира Великого, а по її винищенні наслідниками тої династії по жіночій лінії. Полоцьк вже в XI стол. вважався майже самостійним князівством. Одноетнічний з ним Смоленськ наблизився до політичної протикиївської лінії аж в другій половині XII стол. після заломання економічної системи, що спиралася на Дніпровий водний шлях. Об'єднання білоруських земель відбулося щойно в Литовській державі, до якої всі ті землі були влучені від початку XIV стол.

26) Новгород Великий постійно ривалізував з Києвом, і тому ніколи не прикладав до себе назви Руська земля. Серед тої ривалізації в Новгороді найскорше постав осібний культурний центр; тут здвигнено також катедру св. Софії. В другій половині XII стол., по заломанні економічної структури Київської держави, Новгород Великий усамостійнився не тільки економічно, але також політично, почав розбудовувати свою державу вздовж північної смуги суцільного лісу аж по Урал. Хоч формально визнавав він владу Києва, але на ділі перетворився в купецьку аристократичну республіку на взір міст Ганзи, до якої влучився.

27) Етнічною базою російського народу були фінські племена вповні або тільки частинно послов'янчені, тому найбільше чужі Русі. Вони, як стверджує археологія, жили від непам'ятних часів з мисливства та рибальства. Гострий клімат та важкі обставини життя витворили з них реалістів, здібних працювати колективно. Існуючі тут в пол. IX стол. князівства ростовське та муромське, як теж земля в'ятичів, були прилучені до Київської Русі збройно, тому їх населення бунтувалось проти залежності від Києва та проти християнізації.

28) Удільні князі з Русі, які діставали ці області, як ново-зоровану Суздальську землю, рядили серед неслов'янського та послов'янченого населення автократично при допомозі свого дружинного та адміністраційного апарату, не потребуючи рахуватись, як на Русі, із старійшинами родів чи з боярством, якого тут спершу не було. Абсолютна влада князя характеризувала княжий устрій на Суздальщині від самого початку.

29) Рішальний вплив на сепаратистичне відношення Суздальщини до Києва мала політика внуків Володимира Мономаха, синів Юрія Долгорукого, Андрія Боголюбського та Всеволода, прозваного Большое Гнездо. Вона спиралась на таких принципах: а) всіми силами підривати силу та значення Києва, а натомість вивищувати власне князівство із столицею в Суздалі, потім у Володимирі над Клязьмою; зберігати приязні союзні стосунки з половцями та їх напускати на Русь; найбільше болючим наслідком того союзу було перервання половцями Дніпрового шляху та завалення одноцілої економічної системи політично розкладеної вже Руської держави; б) вдержувати приязні відносини з візантійським цісарем проти київських князів; в) підтримувати візантійського патріярха, що противився настановляти митрополитами русинів-українців; г) розбудувати власну економічну область по лінії Волга-Новгород Великий.

30) *Внаслідок такої політики Юрієвизів упродовж другої половини XII стол. в дорізгі горішньої Волги постала нова суздальсько-володимирська державна одиниця, політично, економічно та духово так далеко відзужена від Київської Русі, що їй важко було вважати за застину Руської землі. На переломі XII та XIII стол. витворився там новий суздальсько-володимирський нарід, ядро московського або російського народу. Отже, в той період наступив остаточно не тільки політичний, але та-*

кож духовий розклад Руської держави-імперії, утвореної Олегом Віщим.

31) Довше, ніж політичні впливи Києва на цілу імперію, тривали впливи київської культури, створеної в основному генієм Київської Русі, себто українського народу. Починаючи від половини XI стол., під впливом київської культури та в суперництві з Києвом, творяться осередки місцевих культур, найскорше та найбуйніше в Новгороді Великим; дещо пізніше в Суздалі — Володимирі над Клязьмою, Полоцьку та Смоленську.

32) Київська культура на території багатоетнічної Руської держави впродовж 300 років з допомогою київського східнього християнства, київської літератури, писаної урядовою церковно-слов'янською мовою, кириличною азбукою, за взорами київського церковного мистецтва, з допомогою правної системи „Руської Правди” та державної адміністрації, полишила на культурі двох інших східньослов'янських народів, росіян та білорусинів, тривалі сліди донині. Ці спільні культурні надбання становлять зміст *поняття Східньої Слов'янищини*.

Вони подібні до спільних культурних надбань народів подібного культурного впливу римської культури на населення провінцій римської імперії, себто так званої романізації.

33) Створена в Советському Союзі та апробована Центральним Комітетом Всесоюзної Комуністичної Партії теорія про існування „єдиного прарусского народу” впродовж IX-XI століть на цілій території Руської держави, як єдина доктрина щодо формації трьох східньослов'янських народів, позбавлена будь-якої наукової підстави.

XVII. MEDIEVAL RUS'-UKRAINE AND THE EMERGENCE OF THE THREE EAST-SLAV NATIONS

Final conclusions

In the summation of our study on the question "Medieval Rus'-Ukraine and the Emergence of the three East-Slav Nations" we reach the following conclusions:

1. The three East Slavic peoples, later nations — Ukrainian, Russian and Byelorussian — were formed separately out of the ethnic substratum of that population which had been living on the present territory of these three nations at least since Neolithic times. Archeology shows that in few areas in the world has there been through thousands of years so stable a population.

2. In the independent formation of the three East Slavic nations there have been three great factors: a) the geographical structure of the East European area; b) the connections of the population of the separate parts of this area with their neighbors; c) the difference in the ethnic substrata since prehistoric times.

3. The most important factor in the independent formation of the spiritual and material life of the Ukrainians, Russians and Byelorussians was the division of the East European area into parallel zones from the Black Sea to the north; these zones were the steppe, the forest steppe, the dense forest and the arctic tundra. The thick forests of northeastern Europe in ancient and medieval times created a barrier between the peoples and civilizations.

4. Another important factor which played a role in the formation of the three East Slavic nations was the East European river system, especially, the Dnieper, Volga, Dniester, Don and the Baltic rivers, the Dvina and the Niman. As the thick forests were a barrier, the rivers as always in the periods of primitive civilizations, were the one connecting link which turned the development of peoples toward the course of the chief water routes; that of the population of the middle and lower Dnieper toward the Black Sea, that of the population of the Volga valley toward Central Asia and the Caspian Sea, that of the population of the valleys of the Dvina and the Niman toward the Baltic Sea.

5. The earliest of the three East Slavic peoples to develop was the people of the Rusin-Ukrainians in the region of the steppe and forest steppe north of the Black Sea on both sides of the middle and lower Dnieper. The remote ancestors of the ethnic substratum from which the Ukrainian people was formed was the population of Trypillian culture which lived along the middle Dnieper from Neolithic times and established there an agricultural and cattle raising civilization at the end of the III and the beginning of the II millenium B.C. The Trypillians were the stable population of the middle Dnieper valley in prehistoric times. It was only supplemented by ethnic elements of the Iranian peoples who in the first millenium B.C. constantly intruded and intermryled with the local population and more or less influenced its spiritual and material culture. The Iranian tribes of the Cimmerians, Scythians, Sarmatians, Alans and others which dominated this territory for periods, gave their name and external character to the middle Dnieper area, so as later to be absorbed by the old ethnic mass.

6. A fruitful influence on the level of the material and spiritual culture of the population of the middle Dnieper was its connections with the people of high civilization in the lands on the Black and Mediterranean Seas. The most marked influence on the culture of the ancestors of the Ukrainians in early historical times was exerted by the Greeks through their Black Sea colonies.

7. At the time when the Slavs appeared on the historical scene, i.e. after the time of Christ, the inhabitants of the middle Dnieper valley (at least those west of the Dnieper) formed the eastern wing of the Slavic world. During the movement of the Slavs to the south and northeast, in the first centuries A.D., the population of the Dnieper area was using already a Slavic language. In any event this occured before the advance of the Huns in the last decades of the IV century.

8. As a monolithic Slavic group the ancestors of the Ukrainians appeared first on the historic scene in the VI century under the name of the Anty who were settled on almost those same sections of the Black Sea steppe and the forest steppe which is now occupied by the Ukrainian people. The spiritual and material culture of the Anty had on one hand the qualities of the old Trypillian population, and on the other, the qualities of the historical Rusin-Ukrainians.

9. From the Roman period, there began in the Dnieper valley, and especially in the neighborhood of Kiev, the spreading of trades

and soon after a pottery, metal and jewelry production which exported its products along the Dnieper to the north and to the west. At this period the old family system was broken up and its place was taken by a tribal-territorial system. At that time the prince of the Polyane, Kyy, after building fortifications against the people of the steppe, founded Kiev (ca, 560 A.D.) and laid the groundwork of the first state organization of the Ukrainian people under the leadership of his dynasty.

10. In the course of the VII and VIII centuries, there were formed other state organizations on the lands of the Anty, as the Oziv or Tmutorokan' Rus' in the southeast and the Dulibsky Alliance in the western Anty lands. There may have been other local states as the White Croats in the Sub-Carpathians, and the Tyvertsy on the Black Sea and the Ulychi.

11. At the end of the VIII century, the name Rus' first appears as applied to Tmutorokan' Rus' (perhaps of Allan origin); soon this name was also applied to Kievan or Polyanskian Rus'. It is not excluded that the first Varangian groups which appeared in the VIII century on the Anty lands had the name of "ruotsi"-Rusy.

12. In the first half of the IX century, the state organization with its capital at Kiev, Kievan Rus', already had united the entire left bank of the zones of the steppe and forest steppe, i.e. the regions of Chernihiv and Pereyaslav. The kernel of this state organization, the land of the Polyane, extended also into the western part of the middle Dnieper valley. At the time the Khazar Kaganate extended its protectorate over Kievan Rus' but this was thrown off by the Princes Askold and Dyr, the first Christian rulers of Kievan Rus'. Askold and Dyr were violently removed from power by bands of Varangians who came from the north, Novgorod the Great, under the leadership of Oleh to Kiev and became masters of Kievan Rus' between 879 and 882.

13. Somewhat later the ethnic mass of the Byelorussian people began to take shape in the western part of the zone of dense forest, in the valley of the upper and middle course of the Dvina and Niman, and also in the headwaters of the upper Dnieper. The ethnic substratum of this people was a population of Indo-European origin, which had been living in the area since Neolithic times, and were the ancestors of the present Lithuanians and Letts. They lived by hunting and fishing and later also took up agriculture. During the migration of the Slavs (perhaps in the V century), they moved into this area part of the western Baltic Slavs who slavized the original population. The culture of these Slavs was lower level

than that of the Anty Slavs of the steppe and the forest steppe. Somewhat later, perhaps in the VII-VIII century, the family system here disintegrated and was replaced by a tribal — territorial order with historic tribes — the Kryvychi in the upper ranges of the Dnieper and Dvina, the Drehovychi in the headwaters of the Niman and the northern branches of the Pryp'yat', the Radymychi in the valley of the Sozha. The first state centres on the present territory of the Byelorussian people arose in Polotsk and Smolensk. The Kryvychi in early times colonized the headwaters of the upper Volga, the lands of the present Russians on the east and the lands of the Slovini on the north. Polotsk had already established connections with the peoples of the Baltic.

14. At the same time when the Slavs were advancing from the west into the area of the present Byelorussian people, another group of Slavs went further to the north into the neighborhood of Lake Ilmen, where after the disintegration of the family system, they established their state centre — Novgorod the Great. To the south of this city, in the area of the Slovine-Kryvychi colonization arose a second state centre — Pskov. Having an easy access to the Baltic Sea, the Ilmen Slavs established, perhaps at the end of the VIII century, contacts with the Baltic peoples and with the Swedish Varangians who in the first half of the IX century under the leadership of Ryuryk secured control not only of the lands of the Slavs but spread their rule over the neighboring Byelorussian territories to the south and in the second half of the IX century, began to capture sections of the dense forest on both sides of the upper Dnieper. The Ilmen or Novgorod Slavs became a basis for a fourth independent East Slavic people, the people of Great Novgorod. In 1478 this was taken by the Prince of Moscow and in time it was assimilated by the Muscovite people.

15. Chronologically the last of the East Slavic peoples to begin to take shape was the Russian people or Muscovite, as it is called in Ukrainian. The ethnic substratum of the present Russians was a Finnish population which had lived in the eastern part of the dense forest belt since Neolithic times. It lived by hunting and fishing and led a very primitive existence for centuries while in the steppe and forest steppe zones the southern culture had greatly developed. After the migration of the Slavs, the areas of the upper Volga and its tributaries were colonized from the west by the Kryvychi, from the northwest by the Slovini, from the south by the Siveryane and the Vyatychi, a Slavic tribe which lived in the tributaries of the Oka and were fully absorbed into the ethnic sub-

stratum of \then Russian people. On these border colonized areas of the Finnish ethnic substratum there began to be formed at the end of the VIII and the beginning of the IX centuries the territorial-state centres of the principalities of Rostov and Murom, which in the middle of the IX century came under the rule of the Novgorod Varangians.

16. The decisive events in the history of the formation of the East Slavic people were the advance of the Varangians on Kiev (ca. 879), their domination of the state of Kievan Rus', the transfer by Oleh of his capital from Novgorod to Kiev and the annexation to Kievan Rus' of wide areas of the dense forest, i.e. the territories of the present Byelorussian and Russian people and also then in a period of independent development, of the people of Great Novgorod.

17. The advance of the Varangians under Oleh to Kievan Rus' had two results: a) it hastened the union of all the former Anty, ethnically Ukrainian tribes into one state — Kievan Rus'; b) by the annexation of the former non-Rus', ethnically alien regions to Kievan Rus', Oleh created a multi-ethnic state formation — an empire with Kievan Rus' in the dominant position.

The dominant position of Kievan Rus' was evident from the structure of the state. It was composed of Kievan Rus'-Ukraine and of the territories dependent on it and bound to pay it tribute. So the new Kievan Rus' Empire was characterized by the Byzantine emperor and writer, Constantine Porphyrogenitus in the middle of X cent.

18. The establishment of a Varangian dynasty in Kiev brought as its first result the union to the dominant Kievan Rus' of almost all the kindred ethnic tribes (the Anty), partly peaceably, partly through conquest. Thus at the end of the IX century, still under the reign of Oleh, all the ethnic Ukrainian lands were added to Kievan Rus' and began to be called Rus' or the Rus' Land. The common life of the kindred tribes in Kievan Rus', which represented the role of sovereign of the empire, produced a feeling of the spiritual kinship of the population, called Rusychi or Rusyny. The Christianization and rapid growth of the national culture under Volodymyr the Great and Yaroslav the Wise ended the thousand year long process of the formation of this people. **So in the middle of the XI century, the Rus' or Ukrainian people was already formed.**

19. With the creation of one state area from the Gulf of Finland to the Black Sea there opened for this area new markets of

trade with the Byzantine Empire, with the Balkans and the Arab lands of high culture, on the one hand, and with the Baltic lands, on the other. The directing nerve of this trade was the long known, but now organized and protected by the state administration, the line of the Dnieper "from the Varangians to the Greeks".

It went from the Black Sea along the Dnieper to the land between the upper Volga, the Dvina and the net of northern river and lake routes to the Baltic Sea. In the area between the rivers near Smolensk was built a transfer of wares by "volok" — carry, as in the south so as to avoid the Dnieper rapids. The northern station on this route was Novgorod the Great. Smolensk became a centre of the territories of the upper carries, Kiev was the centre of the "route from the Varangians to the Greeks". Thus the empire of Kievan Rus' became one economic basin.

20. The great profits facilitated the gigantic growth of culture in Kievan Rus'-Ukraine and in Kiev itself. The economic advantage of belonging to the Rus' state-empire tempered the antagonism of the northern non-Rus' tribes to Kiev but did not completely eliminate it. It appeared in full force when the firm hand of Kiev weakened and the one entire economic structure fell apart in the middle of the XII century.

21. The factors which brought into one whole the multi-national Rus' state were: a) the strong central government of the Kievan princes, resting on the military power of the Varangians; b) the economic system of the state, which rested on the "Road from the Varangians to the Greeks"; c) after the Christianizing of Rus' the Christian faith and the one Church under the rule of the Kievan metropolitans; d) the growth of culture which along with Christianity began to assimilate the many ethnic elements of the north by producing a state patriotism in all parts of the empire.

22. After the death of Yaroslav the Wise the unity of the empire tottered and in the middle of the XII century it ceased to exist with the results: a) of weakening the central rule of the Kievan princes after the assimilation of the Varangians and the lack of a foreign armed force; b) the division of the Rus' land into fiefs according to the terms of the Statue of Seniority, established by Yaroslav the Wise; c) the destruction of a single economic structure of the state and its division into separate economic regions after the interruption of the Dnieper route by the Polovtsy in the southern stretches; d) the intensifying of the centrifugal forces resting on the ethnic and spiritual differences of the population

of the northern territories which had been joined to Kievan Rus'; and e) the constant attacks of the nomads on Rus' from the east.

23. The assimilative forces of Christianity and the culture of Kievan Rus'-Ukraine began to work over the area of the entire state in the time of Volodymyr the Great, but Christianity took firm root in the northern lands only at the end of the XI century. The division of the empire into the state of Kievan Rus' and its annexations became less clear after the death of Yaroslav the Wise, when many Rurykoviychi acquired fiefs outside of Kievan Rus'. Then the name "Rus' Land" or "Rus' state" applied formerly only to Kievan Rus' was applied to the entire state-empire so as to arouse patriotism and to interest in the state unity the population of all the lands. Meanwhile the name Rus' remained as the ethnic name of the post-Anty Ukrainian Slavs, i.e. was applied exclusively to Kievan Rus'-Ukraine.

24. The concept of "Land" in the legal documents of the day and the Chronicles is equivalent to the concept of the state. The terms "Lands" was applied not only to the individual fief-states of the empire of Rus', but also to foreign countries (the Greek Land, the Lyadska (Polish) Land, the Hungarian Land etc.).

25. The centrifugal forces appeared soonest in Byelorussian Polotsk, even in the time of Volodymyr the Great. The antagonism of Polotsk which lay off "the Road from the Varangians to the Greeks" and economically was more interested in the Baltic trade by the Dvina, appeared in the establishment of a local dynasty of Rohvolod and after its annihilation by the inheritors of this dynasty in the female line. Polotsk in the XI century was considered almost an independent principality. Smolensk approached a political anti-Kievan line in the second half of the XII century, after the breakdown of the economic system which depended upon the water route of the Dnieper. The union of the population of the Byelorussian lands into one people took place only in the Lithuanian state, to which these lands were annexed at the beginning of the XIV century.

26. Novgorod the Great constantly rivalled Kiev and so it never applied the name Rus' Land to itself. In the second half of the XII century, after the collapse of the economic structure of the Rus' state, Novgorod became politically and economically independent, and began to develop its state along the northern border of the dense forests as far as the Urals and although it recognized formally the rule of the prince it was transformed into a commercial

republic modelled on the cities of the Hanza of which Novgorod was a member.

27. The chief ethnic base of the Russian people were the Finnish tribes which had lived in the headwaters of the upper Volga since Neolithic times. Archeology bears testimony that they lived by hunting and fishing with a primitive level of culture. The climate and the hard conditions of life made them realists, able to work collectively. As a result of the colonization by Sloviny, the Kryvychi, the Vyatychi and the Siveryane, the Finnish population was slavized and on these areas arose two principalities — Rostow and Murom in the middle of IX cent. The annexation of the basic territories of the present Russian people — Rostow, Murom and the tribe Vyatychi to Kievan Rus'-Ukraine and their incorporation into the Rus' empire occurred against the wishes of their population and this rebelled against the Christianization.

28. The udilni (feudal) princes, who acquired these principalities as the newly organized Land of Suzdal, governed among the non-Slavic or half-Slavic population autocratically, with the help of their apparatus of the druzhyna and administration, brought from Rus', since they did not need as in Rus' to take into account the leading families or the boyars, who did not exist there at first. The absolute rule of the prince characterized the princely system on these territories from the beginning.

29. The decisive influence for a separatist position of these territories from Kiev and Kievan Rus' came in the middle of the XII century when they were organized as the Suzdal Land, with the dynasty of the Yuriyevychi, founded by the youngest son of Volodymyr Monomakh, Yuri Dovgoruky. The policy of the Yuriyevychi rested on these principles: with all their power to undermine the strength and significance of Kiev in the Rus' state, and at the same time to elevate their own principality with its capital at Suzdal, later at Vladimir on the Klyazma. So Yuri Dovgoruky's successors Andri Bogolyubsky and Vsevolod Yuriyevych, called Large Nest were. a) in constant alliance with the Polovtsy, whom they inspired to attack Kievan Rus'. The most telling blow of this Suzdal-Polovtsy alliance was the interruption by the Polovtsy in the southern part of Ukraine of the trade route along the Dnieper and the other trading routes in the southeast, which destroyed the entirety of the economic system of the Rus' state and hastened its disintegration; b) the impoverishment of Kiev itself, the Mother of the cities of Rus'; c) the alliance of the Yuriyevychi with the Byzantine empire against the Kievan princes; d) the support by

the Suzdal-Vladimir princes of the policy of the Byzantine patriarch, who opposed the nationalization of the Rus'-Ukrainian Church; e) the creation of their own economic area oriented along the line Volga-Novgorod.

30. As a result of the policy of the Yuriyevychi carried on through the second half of the XII century along the lines of these principles there arose in the headwaters of the upper Volga a new Suzdal-Vladimir state unity politically, economically and spiritually so far alienated from Kievan Rus', that it can hardly be considered a part of the Rus' Land. **At the end of the XII and the beginning of the XIII centuries there was formed there a new Suzdal-Volodymyr people, as the kernel of the Muscovite or Russian people.** But in this period there came not only the political but also the spiritual disintegration of the Rus' state-empire formed by Prince Oleh the Wise.

31. The influences of Kievan culture, basically created by the genius of the Rus'-Ukrainian people lasted longer than the political influence of Kiev on the whole empire. Beginning with the second half of the XI century, under the influence of Kievan culture and the rivalries with Kiev these began to spring up centres of local culture, most rapidly in Novgorod the Great, then in Suzdal and Vladimir on the Klyazma, after in Polotsk and Smolensk.

32. Kievan culture on the territory of the Rus' multinational state during 300 years, with the help of the Kievan Eastern Christianity, the Kievan literature written in the official Church-Slavic language, the Cyrillic alphabet, with the models of Kievan church art, with the help of the legal system of the "Rus'ka Pravda" and the state administration, left on the cultures of the two other East Slavic peoples, the Russians and Byelorussians, lasting features that still exist. **These common cultural accomplishments form the content of the conception of Eastern Slavdom.** They are like the common cultural achievements of the group of Romance people, a similar cultural product of the influence of Roman culture on the population of the provinces of the Roman Empire.

33. The theory created in the Soviet Union and approved by the Central Committee of the Communist Party of the existence of "a single Pre-Russian People" during the IX-XI centuries over the whole territory of the Rus' state, as an historical doctrine on the formation of the three East Slavic peoples is lacking any scientific basis.

XVIII. ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

ДЖЕРЕЛА

Повесть временных лет, комент. Д. Лихачева, ред. П. Адриановой — Перетц, т. I-II, Москва-Ленинград, 1950.

Ипатьевский свод, Полное собрание русских летописей (ПСРЛ), т. II, Петербург, 1908.

Лаврентьевский свод, ПСРЛ, т. I, Ленинград, 1926.

Новгородские летописи, ПСРЛ, т. III-IV.

Никоновская летопись, ПСРЛ, т. IX.

Constantinus Porphyrogenetus, De Administrando Imperio. Ed. Mo-raesic., Trans. R. J. Jenkins. Budapest, 1949.

Enslin W. Maximinus und sein Begleiter der Historiker Priscos-Byzantinische Neugriechische Jahrbuecher Vol. V, 1926.

Jordanis, Gethica — Ed. Mommsen. Monumenta Germaniae Historica. Auctores antiquissimi, Vol. V, I. 1880.

Procopius, Opera Omnia. Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum, Teubneriana. Muenchen 1913. Vol. I-II.

ЛІТЕРАТУРА

Бочковський О., Вступ до націології, Регенсбург, 1947.

Брайчевський М. До питання про виникнення міста Києва; Український Історичний Журнал, 1955/5.

Брайчевський М., Основные вопросы археологического изучения антов, Киев, 1953.

Брайчевський М., Римські монети на території України, Київ, 1959.

Владимирский-Буданов В., Очерк истории русского права, Петербург-Киев, 1909.

Грушевський М., Звичайна схема рускої історії та справа раціонального укладу історії східного слов'янства. Сборник статей по славяноведению В. Ламанского, Петроград, 1904.

Грушевський М., Історія України-Руси, т. I-X, перевид. Нью Йорк, 1954-1958.

Греков Б., Киевская Русь, Москва, 1939.

История культуры древней Руси, вид. Греков-Артомонов, т. II, Москва, 1951.

Заїкин В., Русь, Україна і Великоросія. Дзвони, Львів, 1931/1.

Історія Русів, ред. О. Оглоблина, пер. Вяч. Давиденка, вид. ООЧСУ, Нью Йорк, 1956.

Ключевський В., Курс русской истории, т. I, Москва, 1918.

Кордуба М., Найважнійший момент в історії України, ЛНВістник, Львів, 1930/6.

Кордуба М., Початки української нації, Діло, Львів, 1930/286, 1931/11.

Кордуба М., Ще про найважнійший момент в історії України, Діло, Львів, 1931, 36-37.

Костомаров М., Две русския народности, Основа, 1861/111.

Кубійович В., Географія України, Львів-Краків, 1943.

Любавський М., Образование основной государственной территории великорусской народности, Москва, 1927.

Мавродин В., Основные этапы этнического развития русского народа, Вопросы Истории, 1950 і наст., Москва.

Мавродин В., Формирование русской нации, Ленинград, 1948.

Марр Н., Книжные легенды об основании Куара в Армении и Киева на Руси, Известия Гос. Акад. Материальной Культуры, т. III, Ленинград, 1928.

Міллер М., Третій центр Русі Танія в світлі археологічних пам'яток, Наук. Збірник УВАН, т. I, Нью Йорк, 1952.

Модзалевський Вадим, Трипільська культура на Україні, Збірник Істор.-Філол. Відділу ВУАН, ч. 40, Київ, 1926.

Насонов А., Русская Земля и образование территории древне-русского государства, Москва, 1951.

Откуда есть пошла Руская Земля, Збірник Істор.-Філол. Товариства, Прага, 1931.

Пассек Т., Периодизация трипольских поселений, Материалы и исследования по археологии СССР, Москва, 1949/10.

Пастернак Яр., Археологія України, Торонто, 1961.

Переяславські тези ЦК ВКП, газ. Правда, 10 січня 1954.

Погодин А., Эпиграфические следы славянства, Сборник статей по археологии и этнографии, Петербург, 1902.

Покровский М., Русская история с древнейших времен, т. I, Москва, 1920.

Пресняков А., Лекции по русской истории, т. I, Киевская Русь, Москва, 1938.

Рамм Б., Папство и Русь в X-XV веках, Москва, 1959.

Рыбаков Б., Анты и Киевская Русь, Вестник Древностей Истории, ч. I-II, Москва, 1939.

Рыбаков Б., Дві доповіді акад. Рыбакова, Укр. Істор. Журнал, Київ, 1960/5.

Рыбаков Б., Начало Русского государства, Москва, 1955.

Рыбаков Б., Обзор общих явлений русской истории IX-середины XIII в., Вопросы Истории, Москва, 1962.

Рыбаков Б., Образование древне-русского государства, Москва, 1955.

Ростовцев М. Эллинизмо и иранство на юге России, Петроград, 1918.

Сталин Санжееву о едином прарусском языке, Вопросы Истории, 1950/8.

Струве П., Социальная и экономическая история России, Париж, 1952.

Тихомиров М., Где и когда написано „Слово о погибели Русской Земли“, Труды Отдела древнерусской литературы, т. VIII, Москва, 1951.

Тихомиров М., Происхождение названий „Русь” и „Русская Земля”, Советская Этнография, в. VI-VII, Москва, 1957.

Томашівський С., Історія України, в. I, Львів, 1927.

Третьяков П., Восточно-славянские племена, Москва, 1953.

Хвойка В., Древние обитатели среднего Поднепровья, Киев, 1913.

Чехович К., До дискусії про початки української нації, Діло, 1931/5, 33.

Чубатий М., Хто і коли оснував місто Київ, Овид, 1961, листопад, Чикаго.

Чубатий М., До питання про початки української нації, Діло, 1931/15-19.

Чубатий М. Ще дещо про початки українського народу, Діло, 1931/47.

Шахматов А., Энциклопедия славянской филологии, в. II, Петербург, 1919.

Hrushevsky Mychaylo, The Traditional Scheme of “Russian History” and the Problem of a Rational Organization of the History of the Eastern Slavs. (Trans. by The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in U.S.A., Vol. II/4. New York, 1952.

Domanuckj Victor, The National Problem and the World War I; The Ukrainian Quarterly. Vol. XII/4.

Fedotov George, The Russian Religious Mind; Kievan Christianity. Harvard Univ. Press, 1946.

Grekov Borys, Culture of Kievan Rus'. Moscow 1947.

Kocevalov Andrew, Ukraine's Participation in the cultural activity of the ancient world; The Ukrainian Quarterly, Vol. V, 3. New York, 1949.

Macartney C. A. The Maguars in the Ninth Century. Cambridge 1930.

Melecysz Smotryski, Apologia Perigrinacyi do Ziem Wschodnich, 1928.

Paszkievich Henryk, The Making of Russian Nation. London, 1963.

Paszkievich Henryk, The Origin of Russia. New York, 1954.

Riha Thomas, Readings in Russian Civilization, Vol. I. Chicago, 1964.

Unbegann B. L'Origine du nom des Ruthènes. L'Academie Ukrainienne Libre de Sciences. Onomastica 5. Winnipeg, 1953.

Unbegann B. Le nom des Ruthènes Slaves. Annuario de l'Institut des Philologie Orientales et Slaves. No. 10, 1950.

Vernadsky George, Kievan Russia; Yale Univ. Press, 1948.

XIX. ПОКАЖЧИК ІМЕН І РЕЧЕН

- Авари (Обри) — 37, 31, 41, 43.
Авіньон — 119.
Автокефалія московської церкви — 121.
Академія Наук СССР — 7.
Академія Наук УССР — 15.
Алани — 29, 41.
Алексій (Альоша) Попович, багатир — 84.
Альохова, рос. археолог — 93.
Андрій Боголюбський — 59, 65, 73, 95, 97.
Анналес Августані (Annales Augustani) — 21.
Анналес Бертініані (Annales Bertiniani) — 21.
Анти — 24, 29, 32, 33, 36, 37, 38, 39, 40, 88, 94.
Аси — 41.
Аскольд — 40, 45, 46, 47.
Бату-хан (Батига) — 85.
Вилини — 83, 84.
Білі хорвати (хробати) — 32, 43, 53.
Білгород Рязанський — 98.
Білорусини — 11, 13, 51, 88, 89, 91, 134, 135, 143, 144.
Воротьба двох культур — 117.
Вояри (боярська рада) — 56, 57.
Волгари камські — 26, 44, 104.
Брайчевський М., укр. археолог. — 39.
Бродники — 98.
Брячислав Із'яславич, полоцький — 90.
Бужани — 43.
Варяги (нормани, вікінги) — 21, 44, 45, 46, 48, 49, 56, 94.
Василій, вел. кн. моск. — 114.
Василько Романович — 114.
Василько кн. сузд. — 64.
Великий князь — 103, 104.
Великоморавська держава — 80.
Великоросія — 19.
Венеди — 27.
Вернадський Ю., іст. — 41, 53, 95, 101.
Версальський трактат — 19.
Верхні Землі, півн. анекси **Київ**.
Руси — 65.
Весь — 52, 93.
Візантійське цісарство — 120.
Віленська угода — 121.
Вільно — 92.
Вітебськ — 90.
Віче — 57, 58.
Владимірський-Буданов В., іст. права — 59.
Волинський (Дулібський) союз — 38.
Волиняни — 43, 62.
Володимир над Клязьмою — 62, 63, 72, 85, 95.
Володимир(ко), гал. кн. — 63.
Володимир, кн. київ.-лит. — 118.
Володимир Вел. — 56, 58, 70, 77, 81, 83, 84, 86, 89.
Володимир Мономах — 72, 86.
Волоки — 47.
Волхви — 53, 94.
Волхов, ріка — 26.
Всеволод „Вольшое Гнездо” — 59, 73, 86, 87, 95, 98.
Всеслав Брячиславич — 86, 90.
В'ятичі — 30, 46, 50, 51, 59, 93.
Галицько-Волинський літопис — 44, 81.
Галицько-Волинська держава — 113, 116.
Галич Новий (Галяц) — 65.
Галицька митрополія — 115.

- Галичина — 56, 62.
 Ганза — 50.
 Ганцов В., укр. мовознавець — 44.
 Генрих IV, нім. цісар — 21.
 Геродот — 27, 28, 29.
 Гідність особиста на Русі — 102.
 Гомер — 29.
 Греков В., сов. іст. — 20, 34.
 Грецькі колонії — 29.
 Григорій, митр. київ. — 121, 122.
 Грушевський М., іст. схема — 13, 125.
 Гуни — 36, 37.
 Галлійці — 22.
 Германці — 28.
 Гети (тиверці) — 28.
 Глак Зеноб., вірм. іст. — 41.
 Готи — 29.
 Горюкова Е., рос. археолог — 93.
 Готлянд — 90.
 Горстен В., рос. археолог — 93.
 Господин Великий Новгород — 47.
 Даждьбог — 37, 52.
 Даки — 28.
 Дакія — 30.
 Данило, король гал. — 113, 115.
 Данила коронація — 115.
 Данила церковна унія — 115.
 Данила татарська політика — 115.
 Деревляни — 43, 53, 88.
 Діло, щоденник у Львові — 15.
 Длугош Ян, пол. історик — 46.
 Договір I Руси з греками — 55.
 Договір II Руси з греками — 54, 60.
 Долгорукий Василій, цар. амб. — 18.
 Дреговичі — 51, 89.
 Дуліби — 38, 40, 43.
 Дулібський союз — 41.
 Екклезія Рутена (Ecclesia Ruthena) — 21.
 Еліпса укр. території — 116.
 Єдиний прарусський народ — 125.
 Єпископів укр. прав. меморіал — 123.
 Єдлінський привілей — 117.
 Єфрем, митр. — 79.
 Заїкин Вяч., іст. — 15.
 Захарія, сир. письм. — 34.
 Зімін В., сов. славіст — 130.
 Зороастр — 36.
 Зруйнування Києва — 67, 68, 95.
 Ібн Руста, араб. геогр. — 42.
 Іван Калита, моск. князь — 104.
 Іван III, вел. кн. моск. — 98.
 Іван, пер. лат. єпископ Перемишля — 119.
 Івана святого рука — 96.
 Ігор Святославич — 82.
 Із'яслав Володимирович — 89.
 Із'яслав II Мстиславич — 63, 65, 67.
 Із'яслав Ярославич — 63, 90.
 Іларіон, митр. — 79.
 Іллірійці — 28.
 Ільменське оз. — 26, 50.
 Ілля Муромець, багатир — 84, 85.
 Імператор Московії — 19.
 Імперія Карла В. — 111.
 Інокентій IV, папа — 114.
 Іпатіївський список літ. — 63, 65, 66, 68, 82.
 Ісидор, митр. київ. — 120.
 Йона, моск. митр. — 121.
 Йордавіс, схід. рим. письм. — 32.
 Каган — 42.
 Каганат Хозарський — 45.
 Казимир, король пол. — 117, 122.
 Казимир Ягайло — 121.
 Калка, річка — 63, 90.
 Катерина II — 19.
 Кембрідж — 21.
 Київ, засновник Києва — 39, 40.
 Київ — 15, 23, 39, 40, 47, 54, 55, 58, 65, 66, 67, 68, 72, 73, 75, 77, 81, 84, 85, 87, 91, 96, 99, 103, 113, 128.
 Київ другий Єрусалим — 85.
 Київсько-Руська імперія — 35, 45, 47, 48, 1, 69, 72, 73, 79, 86, 99.
 Київська культура — 107, 123.
 Київський літопис — 44, 81.
 Київська Русь — 33, 34, 41, 45, 98.
 Київський Собор (1147) — 66, 96.
 Київське християнство — 77, 79, 101.
 Кирило, митр., перес. на північ — 79, 115.
 Кімерійці — 29.

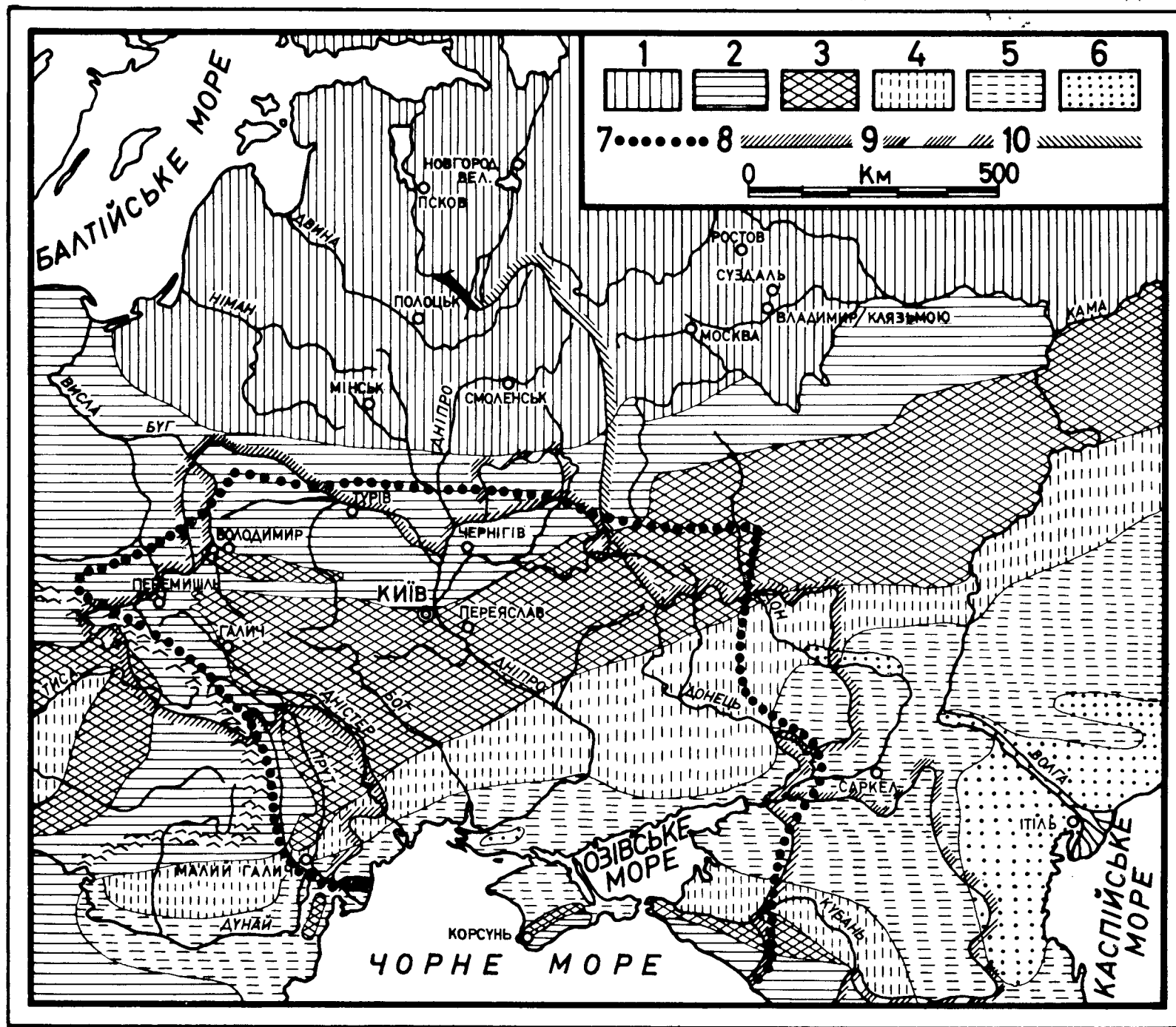

- Клим Смолятич, митр. — 66, 79.
 Климентій, св. папи мощі — 96.
 Ключевський В., рос. іст. — 94.
 Княжі снєми — 72.
 Колонії Київ. Руси — 54.
 Комунітас Христіана — 71.
 Константин Порфірородний — 21,
 54, 60, 61.
 Королівська корона — 71.
 Кордуба Мирон, іст. — 15.
 Костомаров М., іст. — 13.
 Кревська унія — 92, 118.
 Кривичі — 30, 50, 88, 93.
 Кубійович В., укр. географ — 24.
 Курило О., укр. мовознавець — 44.
 Лаврентіївський список — 63, 82,
 87.
 Лат. митрополія в Галичі — 119.
 Литовський статут (I) — 13.
 Литовська держава — 86, 91.
 Литовці — 28.
 Литовський митрополит — 45.
 Ліонський I Всел. Собор — 44.
 Літературно-Науковий Вістник --
 15.
 Любечівський з'їзд — 61.
 Лядська земля — 63.
 Люблинська унія — 118.
 Маврикій, схід.-рим. цісар — 39.
 Мавродін В., сов. іст. — 27, 126.
 Мазепа Іван, гетьман — 12, 18.
 Малоросія — 19.
 Мануїл, смоленський єп. — 91.
 Матвій, лат. єп. Галича — 119.
 Матір-прародительниця — 29.
 Мати Руських Городів — 23, 47,
 83, 119.
 Меншиков, цар. мін. — 18.
 Меря — 52, 93.
 Месопотамія — 28.
 Митрополити-українці — 79.
 Михайло св. кн. черніг. — 114.
 Михаїл, грек, митр. — 96.
 Мікльосіч Ф., славіст — 44.
 Місія кат. на сході — 119.
 Моноксили — 33.
 Мордва — 93.
 Москва-князівство — 85.
 Москва-„воздвиженіє” — 104.
 Московія — 18, 21.
 Московіті (Moscoviti) — 21.
 Московський нарід — 104.
 Московська влада — 120.
 Московське християнство — 101-
 102.
 Мощенський скарб — 30.
 Мстислав Із'яславич — 67.
 Мстислав Удатний — 66.
 Муризанське оз. — 32.
 Мурома — 46, 50, 52, 53, 59, 93.
 Насонов А., рос. іст. — 55, 60.
 Нева — 26.
 Нідерле А. — 34.
 Німецький орден — 91.
 Ніфонт, новг. єп. — 66, 97.
 Новгород Вел. — 23, 26, 46, 47, 50,
 53, 55, 57, 58, 62, 73, 97.
 Новгородський архієп. — 78.
 Новгородські літописи — 81.
 Новістунa — 32.
 Об'єднані Нації — 20.
 Обри (авари) — 38.
 Огоновський Ом., укр. філол. — 44.
 Октябрська революція — 17.
 Олександр (Олелько), кн. київ. —
 120.
 Олег Віщий — 23, 40, 41, 42, 46, 47,
 50, 51, 58, 70.
 Олег, монарх рус. — 123.
 Ольга, княг. — 53, 54.
 Онуфрій, черніг. єп. — 96.
 Орда татарська — 113.
 Панатеней — 36.
 Пантикапей — 32.
 Пархоменко В., іст. — 14.
 Пасек Т., археолог — 28.
 Пастернак Яр., археолог — 28, 38.
 Патерик Печ. — 44.
 Патріотизм рус.-укр. XII ст. — 66.
 Патріярх візант. — 96, 115.
 Пашкевіч Г., пол. іст. — 7, 49.
 Пашуто В., іст. — 130.
 Переяслав (Руський) — 60, 61, 65,
 66, 95.
 Переяслав (Заліський) — 65.
 Переяславські тези ЦК ВКП — 129.
 Перун — 33.
 Петро Акеревич, митр. — 114.
 Петро I, цар — 12, 18.
 Печерська лавра — 81.

- Підгірці — 38.
 Письменство кийв.-рус. — 81.
 Підляшша — 117.
 Пліній мол. — 27.
 Пліснеськ — 38.
 Пляно де Карпіні — 114.
 Повість временних літ — 23, 81.
 Погодін А., іст. — 32.
 Погодін М., сов. славіст — 13.
 Поділ Церкви — 79.
 Поділля — 62.
 Покровський М., іст. — 126.
 Полісся — 51, 89.
 Полоцьк — 46, 51, 55, 57, 58, 62, 89, 90.
 Полюдіє — 48.
 Поляни-Русь — 40, 42, 43.
 Пракседа — 21.
 Прарусска мова — 81.
 Прарусска нація — 81.
 Пресняков А., іст. — 14, 129.
 Пріскос, схід.-рим. письм. — 30.
 Прокопій Кесарійський — 32, 37.
 Псков — 50, 89.
 Путята Никитич, багатир — 84.
 Птоломей — 27.
 Путь з варяг у греки — 67, 74, 95, 137.
 Пшеворська культура — 32.
 Радимичі — 30, 50, 89, 93.
 Рамм Б., сов. іст. цер. — 122.
 Рібаков Б. — 7, 33, 39, 46, 50, 62, 130.
 Рига — 90, 91.
 Римська імперія — 110.
 Римські монети — 30.
 Рогволод — 58, 89.
 Рогніда — 58, 89.
 Розвадовський І., пол. слав. — 27.
 Роман Мстиславич — 63, 67.
 Романізація — 110.
 Романські народи — 110.
 Рос, найст. назва Руси — 21, 34.
 Російська імперія — 108.
 Ростов — 46, 50, 53, 55, 58, 62, 94.
 Ростислав Михайлович — 114.
 Ростислав Мстиславич — 65.
 Русини — 36.
 Русинізація Київ. імперії — 77.
 Русичі — 29.
 Русінско — 19.
 Руська Земля — 35, 54, 60, 61, 63, 96.
 Руська Страна — 54, 60.
 Руський Каганат — 40.
 Руська Область — 63, 66.
 Руський острів — 42.
 Руська Правда — 36, 61, 83.
 Руський Род — 60, 62, 64.
 Руської Правди система — 82, 92.
 Русь — 16, 18, 20, 43, 65, 66.
 Русь-Україна — 65, 67, 68, 69, 72, 76, 81, 98, 99, 103, 113.
 Русь Північна — 66.
 Русь Полуднева — 66.
 Русь Червона — 117.
 Рух-Ас — 41.
 Рюрик — 23, 46, 47, 58.
 Рюриковичі — 56, 62, 78.
 Рязань — 97, 98.
 Самодержежє Всея Руси — 63, 67.
 Сарай — 104.
 Саркал (Біла Вежа) — 45.
 Сармати — 29.
 Свобода особиста на Русі — 102.
 Свята Софія — 50, 90.
 Святослав Ігоревич — 51, 58, 70, 90, 94.
 Сепаратизм півн. земель — 87.
 Сепаратизм укр. і Рим — 122.
 Сіверяни — 42, 43, 46, 93.
 Сідоров А., сов. іст. — 130.
 Склявіни — 33, 39.
 Скити-орачі — 28.
 Скитія — 27, 29.
 Скуф Великая — 43.
 Слово о погибелі Русской Землі — 85.
 Слово о полку Ігореві — 37, 75, 82, 86, 87, 102.
 Слово о Законі і Благодаті — 101.
 Словаки — 32.
 Словіни — 30, 32, 50, 90.
 Смаль-Стоцький Ст., акад. — 15, 44.
 Смоленськ — 47, 51, 55, 57, 73, 90, 91, 97.
 Смотрицький М. — 123.
 Советський народ — 20, 126.
 Соловійов С., рос. іст. — 18.
 Спцін А., рос. іст. — 34.

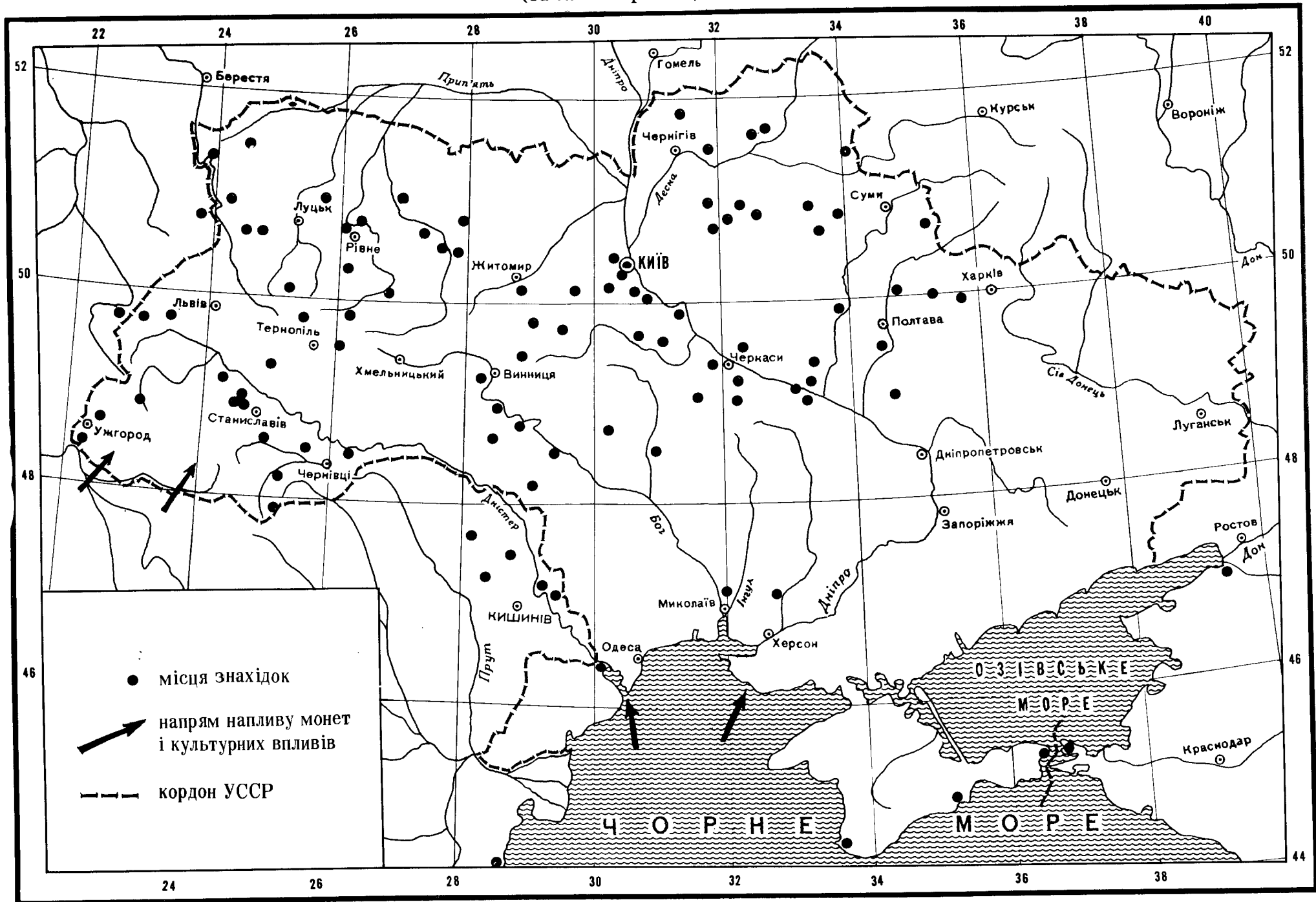
- Старійшини родів — 56.
 Старшинства статут — 70.
 Статути земські — 118.
 Струве П. — 94, 98, 129.
 Східня Слов'янщина — 105, 107.
 Судні грамоти — 83.
 Суздаль — 56, 59, 62, 67, 72, 95.
 Суздальський сепаратизм — 84.
 Суздальсько-Володимирська держава — 74, 76.
 Тайран, босф. цар — 32.
 Таманська Русь — 41, 42.
 Танія, надозівська Русь — 41.
 Тарон, вірм. іст. — 41.
 Татари — 99.
 Тацит — 27.
 Тверське князівство — 104.
 Тверський літопис — 84.
 Теодосій II, імпер. — 30.
 Теодорит, київ. митр. — 116.
 Тиберій, схід.-рим. ціс. — 39.
 Тиверці — 42, 43, 53.
 Тихоміров М., рос. іст. — 7, 35, 86.
 Толковини — 42.
 Толстой А., рос. письм. — 100.
 Томашівський С. — 15.
 Третьяков П., сов. археол. — 27, 34, 51, 94.
 Трипільці — 27, 36.
 Тьмуторокань — 41, 46.
 Тьмутороканська Русь — 41.
 Угри — 86.
 Угорська Земля — 61.
 Україна — 13, 16, 18, 19, 54, 66, 74, 79, 94, 99, 108, 123.
 Українське Іст.-Філ. Т-во — 15.
 Український Історичний Журнал — 7.
 Українці — 26, 33, 68.
 Уличі — 42, 53.
 Унґебавн, англ. славіст — 21.
 УСССР — 20.
 Федор (Федорець), сузд. еп. — 97, 102, 103.
 Федотов Г., рос. іст. — 101.
 Фльорентійська унія — 120.
 Формація білор. нар. — 88.
 Формація моск. народу — 93, 99, 104.
 Формація укр. народу — 60, 63.
 Фотій, патр. візант. — 46.
 Фракійці — 28.
 Франки — 22.
 Франція — 22.
 ЦК ВКП — 11.
 Церковно-слов. мова — 80.
 Чехович К. — 15.
 Чехо-Словащина — 19.
 Черняхівська культура — 32.
 Халбудій, ант. князь — 40.
 Хвойка В., укр. археол. — 28, 32.
 Хозари — 26, 40, 45, 94.
 Хорив, брат Кия — 40.
 Хрущов Н. — 14.
 Шахматов А., рос. мовознавець — 35, 129.
 Шевельов Ю., укр. мовознавець — 44, 50, 129.
 Щек, брат Кия — 40.
 Щербаківський В. — 28.
 Юрій Всеволодович, кн. сузд. — 63.
 Юрій Долгорукий, князь — 56, 95.
 Юрієвичі — 62.
 Юстин, імпер. — 39.
 Юстиніян, імпер. — 3, 40.
 Якобсон Р., амер. славіст — 105.
 Ярослав М., вел. князь — 36, 56, 61, 70, 77, 95.
 Ятвяги — 117.
 Ягайлони — 118.

ПРИРОДНІ СМУГИ СХІДНЬОЇ ЄВРОПИ ЯК ОСНОВА ОКРЕМОГО РОЗВОЮ ТРЬОХ СХІДНЬОСЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

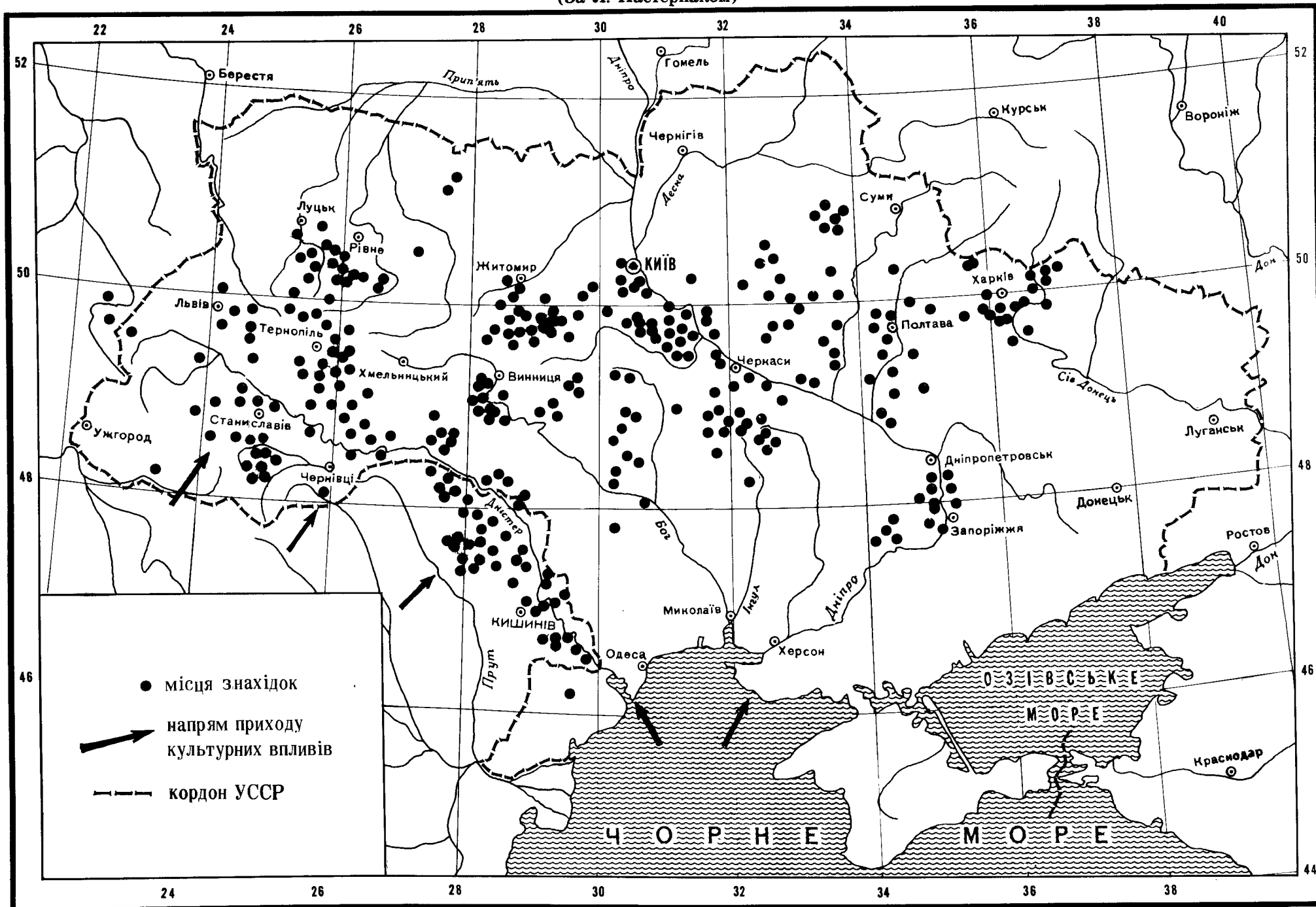

Пояснення: 1. Північна лісова смуга; 2. Південна лісова смуга; 3. Лісостеп; 4. Трав'яний степ; 5. Сухий степ; 6. Пустинний степ;
 7. Територія властивої Русі-України часів Київської імперії (IX-XII стол.); 8. Сучасна українська суцільна етнографічна територія; 9. Сучасна українська мішана етнографічна територія; 10. Російсько-білоруська етнографічна територія.

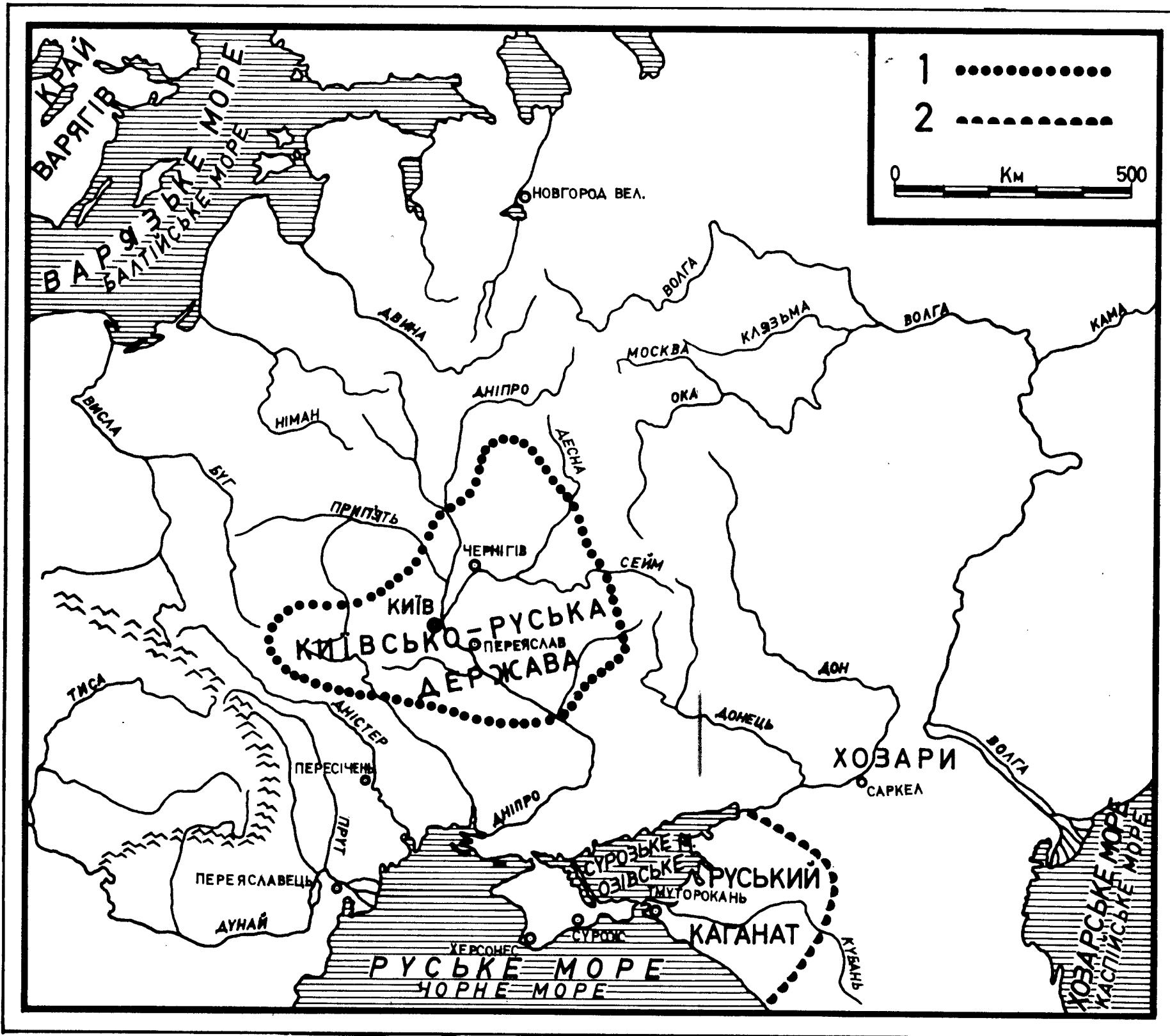
ЗНАХІДКИ РИМСЬКИХ МОНЕТ У ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ (I-V СТ. ПО ХР.)
 (За Я. Пастернаком)

ЗНАХІДКИ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (ВЛАСТИВОЇ АНТАМ) У ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ
 (За Я. Пастернаком)

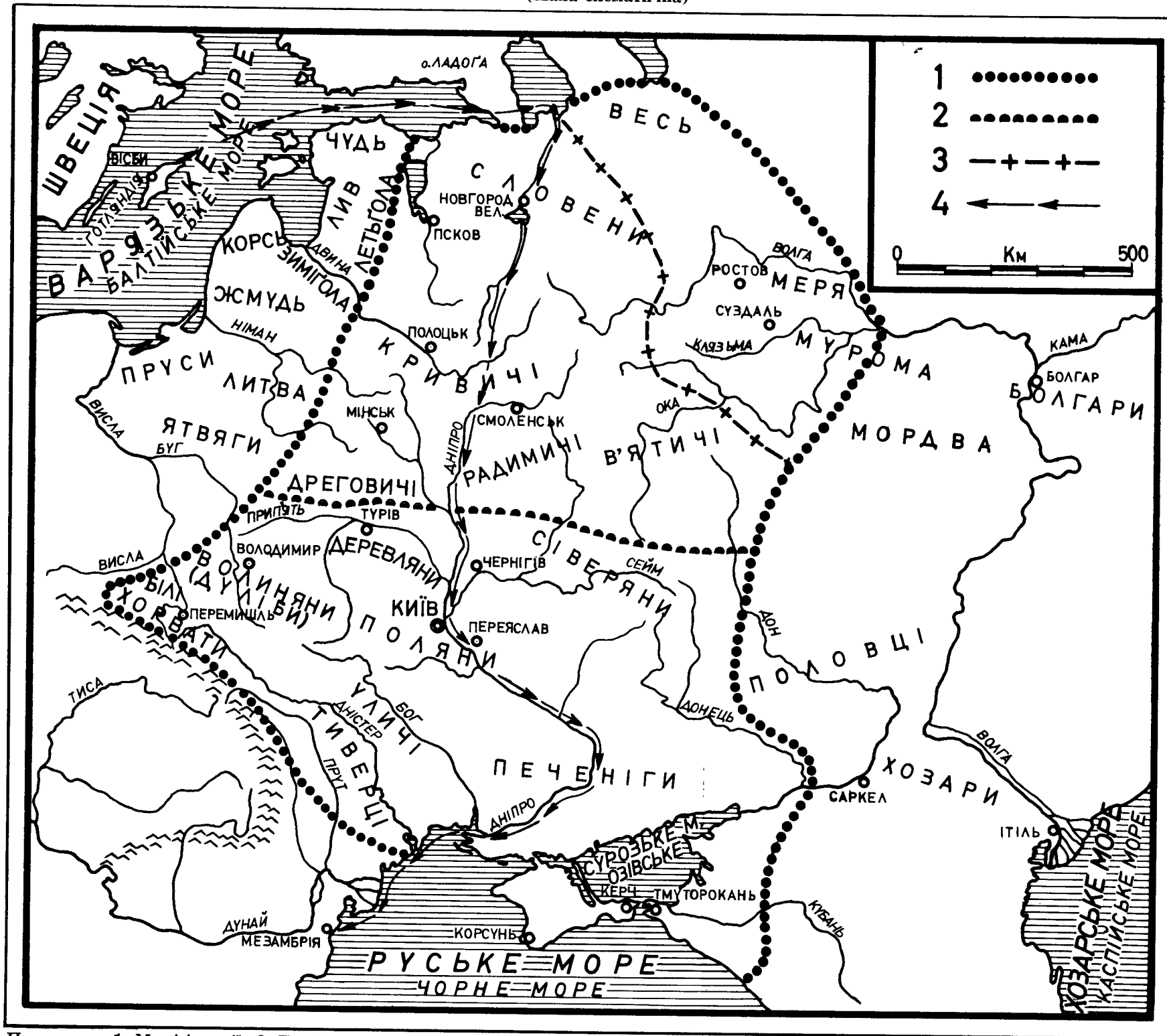

ПЕРШІ ІСТОРИЧНІ ДЕРЖАВНІ ОРГАНІЗМИ УКРАЇНЦІВ-РУСИНІВ I-ої ПОЛ. ІХ СТОЛ.

1. Приблизні межі Київсько-Руської держави; 2. Руський Каганат.

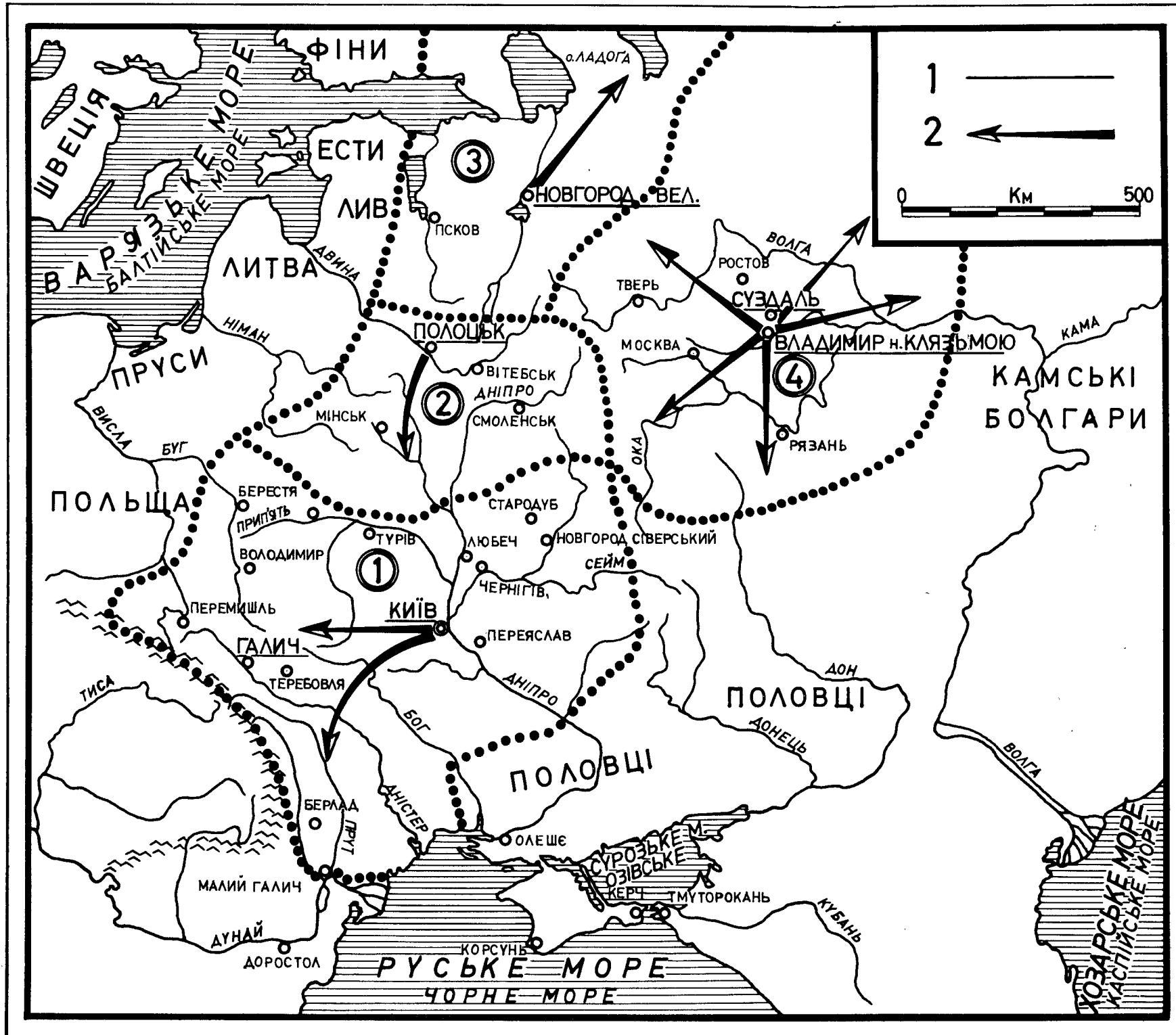
КИЇВСЬКО-РУСЬКА ІМПЕРІЯ З КІНЦЯ X СТОЛ.
(Мапа схематична)

Пояснення: 1. Межі імперії; 2. Приблизні межі між Руссю властивою і територіями „поза Руссю” (колоніями Руси) згідно з описом імператора Константина Порфирородного; 3. Межа між слов'янським та фінським населенням на території майбутнього російського народу; 4. Комунікаційно-економічна магістрала імперії „Путь із варяг у греки”.

ТЕРИТОРІЇ НАРОДІВ (СФОРМОВАНИХ АБО В СТАНІ ФОРМАЦІЇ) РОЗКЛАДЕНОЇ КИЇВСЬКО-РУСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ПІД КІНЕЦЬ ХІІ СТОЛ.
(Мапа схематична)

1. Землі українського народу; 2. Землі білоруського народу; 3. Землі новгородського народу; 4. Землі російського народу.
Пояснення: 1. Місто — ядро народу; 2. Напрямок експансії народу.